

Od vladarske *curtis* do gradskoga kotara

Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća

Prof. dr. Mladen ANČIĆ
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
HR - 22000 Zadar, Obala Kneza Trpimira 8
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68

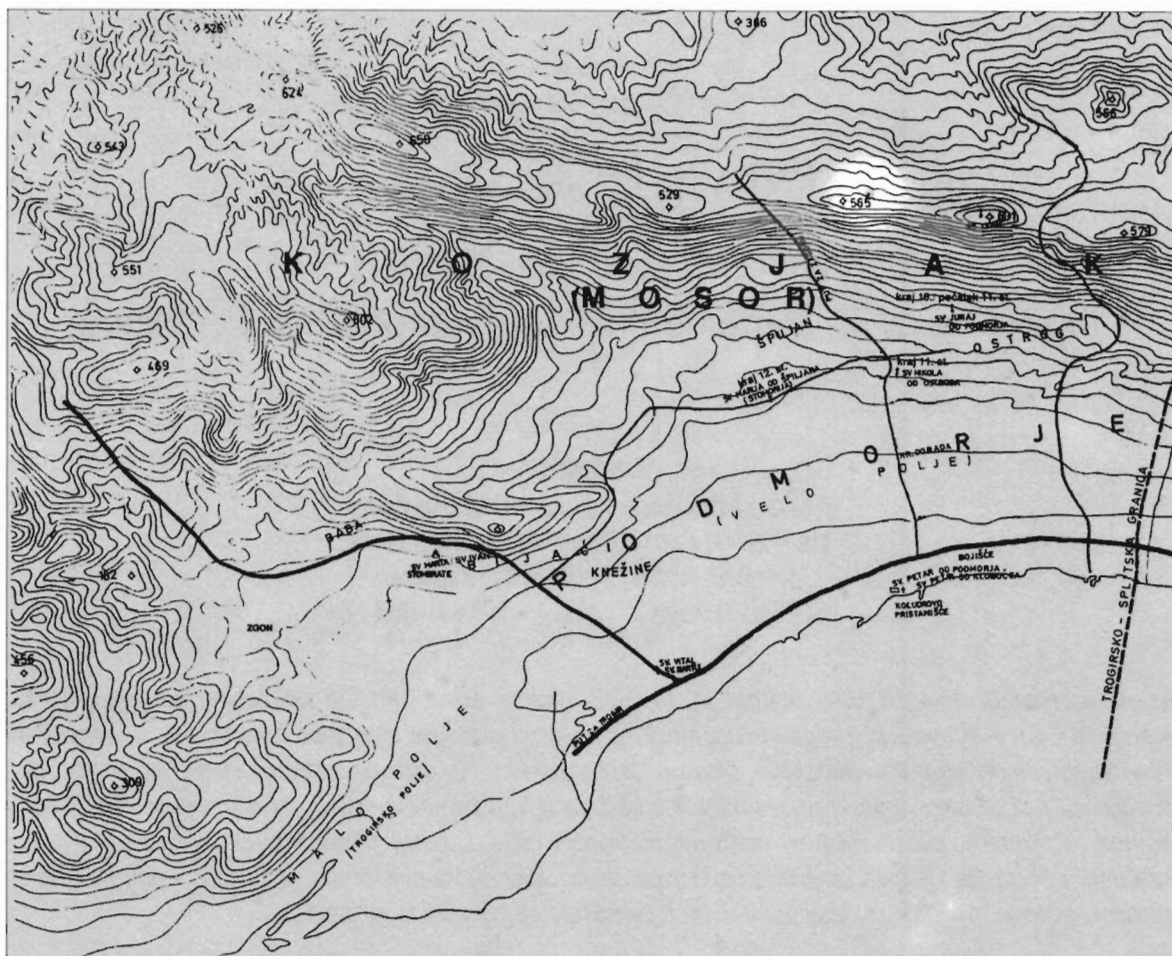
Autor razmatra okolnosti u kojima je došlo do obnove kasnoantičkih arhitektonskih objekata na lokalitetu Bijaći i u tome sklopu do obnove starije crkve koja je nakon toga posvećena sv. Marti. Temeljitim proučavanjem dostupnih i relevantnih pisanih i arheoloških vrela ocrta uredjenje vladarske curtis, upozorava na važnu ulogu koju u uspostavi novih odnosa igraju franački misionari te analizira okolnosti u kojima je upravni aparat vladara izgrađivan instaliranjem župana i podžupana. Kao rezultat takve raščlambe postavlja tezu da su građevinski zahvati na sakralnom objektu vezani uz oblikovanje i legitimiranje novoga društvenoga poretka kakav se izgrađuje od početka 9. stoljeća.

Ranosrednjovjekovna povijest i sudbina crkve Sv. Marte na brdu Mali Bijać u blizini Trogira spadaju u one probleme koji uvelike zaokupljaju pozornost hrvatske historiografije više od jednoga stoljeća. Dijelom je to rezultat činjenice da su crkva i objekti njezina neposrednoga okruženja u arheološkom smislu vrlo slojeviti i teško čitljivi čak i današnjem stručnjaku, a dijelom i toga da sačuvana pisana vrela, iako brojnija no za mnoge druge slične lokalitete, nisu jednoznačna i neupitna. Njegovu zanimljivost, ali i važnost, definira činjenica da se Bijaći i sama crkva spominju u dva najstarija sačuvana dokumenta hrvatske srednjovjekovne povijesti, ispravama kneževa Trpimira, odnosno Muncimira iz 840.-843. i 892. godine¹. Upravo ova posljednja činjenica bila je razlogom da se o Bijaćima i crkvi Sv. Marte, odnosno svemu što se uz lokalitet i crkvu povezuje, počelo raspravljati u doba kada srednjovjekovna arheologija, pa čak ni povijest, još nisu bile ni izdaleka konstituirane kao znanstvene discipline u punome smislu².

Pregled rezultata tih rasprava ne može zaobići Ivana Lucića-Luciusa, koji je u 17. stoljeću prvi upozorio na važnost Bijaća. U

¹ Dokumenti su posljednji put izdani u: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* I. Za točno datiranje Trpimirove darovnice usp. L. MARGETIĆ, Bilješke uz Trpimirovu ispravu, CD I, 3-8, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 30/1/1993.

² Povijest arheoloških i povijesnih istraživanja vezanih uz Bijaće izlažu: Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930, str. 149-155, do svoga vremena, a potom i V. OMAŠIĆ, *Topografija kaštelanskog polja*, Split 1978, 159-171, te ISTI, *Povijest Kaštela*, Split, 1988, str. 89-90.

18. stoljeću, u doba kada se s malo dokumenata i mnogo želje počinje nešto ozbiljnije raditi na istraživanju srednjovjekovne povijesti, nastaju prvi intelektualni i narativni konstrukti u kojima Bijaći dobivaju posebno značenje upravo stoga što se lokalitet i crkva spominju u dokumentima iz 9. stoljeća. Iz toga vremena, primjerice, potječu tvrdnje o postojanju vladarskoga dvorca i rezidencije, pa čak i cijeloga grada povezanog uz te objekte. U sredini i drugoj polovini 19. stoljeća, u vrijeme kada se uobličuje i konstituira moderna hrvatska nacija, spomenici poput onih na Bijaćima, oko kojih je nešto ranije već stvorena romantična koprena, privlače pozornost raznolike skupine "kulturnih radnika", ponajprije kao dokaz postojanja i razvijenosti rane hrvatske države. Takvi dokazi, naime, sami po sebi predstavljaju snažan element i važnu kariku u procesu uobličavanja i integracije moderne nacije, procesu "nacionalnog buđenja"³. Stoga ne iznenađuje što iz ovoga razdoblja potječe razrada tvrdnje o gradu vezanome za vladarsku rezidenciju, pa čak i rasprava o okolnostima u kojima je on srušen, kakvom se primjerice 1841. godine bavio Ivan Katalinić,

³ O važnosti srednjovjekovnih tradicija, a iz toga izvedeno i važnosti djelovanja "kulturnih radnika" na njihovu (re)konstrukciju i širenju u društvu, za proces nacionalne integracije tzv. "malih europskih naroda" usp. M. HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York, 2000. Usp. također i razmatranja u: M. ANČIĆ, *Hrvatski 'sveti prostori'*. Stvarni i zamišljeni, *Glasje* 14-15, Zadar, 2003.

ili, pak, tvrdnja iz 1855. godine o tomu da je materijal iz toga grada poslužio za gradnju trogirске katedrale. U takvu sklopu nastaju, dakle, prave pseudopovijesne konstrukcije oslonjene na neki oblik lokalnih tradicija, a koje će u kasnijim vremenima, poput utvara, zamagljivati pogled na srednjovjekovnu stvarnost. S obzirom na važnost koja se na ovaj način pridavala Bijaćima nije nikakvo čudo što se i prvo starinarsko društvo, utemeljeno 1894. godine, a čija je zadaća bila sustavno raditi na pronalazaženju i istraživanju arheoloških ostataka ranosrednjovjekovnoga razdoblja, prozvalo upravo po ovome lokalitetu - "Bihać". Kakvi su ciljevi bili postavljeni radu toga društva, odnosno što su ljudi uključeni u njegov rad očekivali, možda se najjasnije očitava u dnevnim izvješćima što su ih don Frani Buliću dostavljali student Pavao Perat i trgovac Petar Ergovac, ljudi koji su praktično rukovodili iskapanjima oko crkve Sv. Marte. Usklik razočaranja u pismu Pavla Perata od 10. travnja 1902. godine, u kojemu javlja pronalazak natpisa s imenom franačkoga misionara Gumperta (u prvi mah i pogrešno pročitano kao *Sumpertus* umjesto *Gumpertus*) zacijelo najslikovitije očitava atmosferu što je vladala u krugu ljudi koji su se tada bavili "nacionalnom arheologijom". Pavao, naime, piše: "Danas je bio dan razočaranja. Mjesto Mutimira dobili smo nekakvog ušljivog Sumpertusa!"⁴ Svrha i smisao istraživanja iscrpljivali su se, dakle, u pronalazaženju novih fizičkih dokaza postojanja i djelovanja *hrvatskih* vladara, čime se potvrđivala važnost lokaliteta ali, po tadašnjim shvaćanjima, i učvršćivala argumentacija *nacionalnih* zahtjeva.

Duh rasprava povezanih uz Bijaće i crkvu Sv. Marte počeo se mijenjati između dva svjetska rata u promijenjenim društvenim okolnostima uobličavanja povijesti i arheologije kao znanstvenih disciplina, ali i još uvijek snažne potrebe za traženjem povijesnih korijena moderne hrvatske nacije. U to su vrijeme Lj. Karaman i M. Barada počeli na već postavljena pitanja, dakle u tradicijom definiranim okvirima, odgovarati na nov način, ali su njihove raščlambe vodile prema gotovo oprečnim rezultatima. Barada je, naime, na samo jednoj stranici ustvrdio kako na Bijaćima nije bilo nikakva vladarskoga dvora, iskazujući pri tomu i stanovitu dozu nepovjerenja prema autentičnosti najstarijih kneževskih isprava, pa susljedno tomu i njihovim navodima o Bijaćima⁵. Karaman, s druge strane, oslanjajući se na rezultate arheoloških istraživanja s početka 20. stoljeća i ne dovodeći u pitanje autentičnost kneževskih isprava, opširno dokazuje da je na Malom Bijaću, pored crkve Sv. Marte, ipak postojao građevinski kompleks koji treba tumačiti kao vladarski dvor. Karamanov, pak, odnos spram tradicije jasno očitava misao: "ne ćemo u kneževsko doba očekivati u Hrvata ni dvorove, koji bi se u veličini i sjaju mogli mjeriti s dvorovima Karla Velikog u Aachenu, Ingelheimu i Nymwe-

⁴ Zahvaljujem ravnatelju MHAS-a A. Miloševiću koji mi je stavio na uvid terenska izvješća s iskapanja na Sv. Marti i prije no što je taj materijal objavljen u ovome broju *Starohrvatske prosvjete*. Za citirani izričaj usporedi pismo pod nadnevkom 10. IV. ovdje u tiskanom tekstu.

⁵ M. BARADA, O našem običaju 'biranja kralja', *Starohrv. Prosvj.* N.S. I, 3-4/1927, str. 203.

genu”⁶. Njegov sud prevladat će, formirajući tako, temeljem pre-radbe starije tradicije, novi okvir za raspravu što ga uglavnom prihvaćaju i moderni autori⁷.

Konačno, u novije su vrijeme, ponovnim pretresanjem već poznatih vrela⁸, odnosno publiciranjem dosad neobjavljenih⁹, stvoreni preduvjeti za novo “čitanje” najranije povijesti crkve i njezina bližeg i šireg okruženja. Pri tomu se u istraživanjima naglasak ipak više stavljao na cjelinu naseobinskog kompleksa na Bijaćima i njegov ukupni srednjovjekovni razvoj, uklopljen u gibanja na prostoru između Trogira i Splita, odnosno u nešto širim shvaćanjima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Put je takvim istraživanjima svojedobno otvorio Karaman, koji je ukratko i ocrtao srednjovjekovni razvoj cijeloga kompleksa, kako ga je on shvaćao. S jedne strane, naime, Karaman smatra kako je crkva Sv. Marte, prvotno podignuta kao “kneževska crkva”, sačuvana zato “što je ona kroz kasnija stoljeća po izumrcu hrvatskih vladara služila u bogoštovne svrhe i kao takva bila predmetom skrbi, pažnje i popravljivanja od strane naselja u Bijaćima. Naprotiv”, nastavlja autor, “stambene i gospodarstvene zgrade negdašnjeg krunskog imanja u Bijaćima došavši po izumrcu naše narodne dinastije u posjed naselja kmetova u Bijaćima jamačno su se upotrebljavale i mijenjale, a često i pregrađivale i rušile prema časovitim potrebama svojih novih stanara. Dogodilo se i u Bijaćima u neku ruku ono, što i u Splitu s Dioklecijanovom palačom”¹⁰.

Dakako, danas valjda više nitko ne misli kako su kraljevski posjedi “po izumrcu naše narodne dinastije” doista mogli doći u posjed “kmetova”, jer bi to podrazumijevalo lom i prevrat u cijeloj društvenoj strukturi. No, zbivanja s kraja 11. i početka 12. stoljeća, u kojima se ugarski kralj Koloman konačno 1102. godine uspio

⁶ Citat potječe iz Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke ...*, str. 158, dok se opširna rasprava o građevinskom kompleksu na Bijaćima nalazi u istome djelu na str. 166-178.

⁷ O prihvaćanju Karamanovih stavova usp. na primjer: I. BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*. Trogir, 1984, str. 84, gdje se ipak zadržava stanovita rezerva glede autentičnosti kneževskih isprava, te V. OMAŠIĆ, *Povijest Kaštela*, str. 91, koji izriječno prihvaća Karamanove rezultate bez takvih rezervi i ograda.

⁸ U tome smislu posebice valja istaknuti V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996, str. 43-52, gdje su sabrana najstarija pisana vrela vezana uz crkvu sv. Marte, natpisi na kamenom crkvenom namještaju. Vrlo se vrijednim može smatrati i V. OMAŠIĆ, Trogirski zemljišnik 'Zavod' iz 1326. godine, *Kaštelanski zbornik 5*, Kaštela 1996, gdje je pretiskan, u hrvatskome prijevodu, inače teško dostupni tekst Marijana Horvata o jednome od najzanimljivijih ali izgubljenih vrela razvijenoga srednjeg vijeka, katastarskom popisu trogirskog gradskog kotara - “Zavodu”. Čini se vrijednim pripomenuti kako je Marijan Horvat, unatoč činjenici da mu je upravo M. Barada stavio na raspolaganje danas zagubljeni i vrlo vrijedni tekst trogirskoga “Zavoda”, smatrao (protivno, dakle Baradinu stavu) da je u Bijaćima bilo “sjedište hrvatskih vladara”, odnosno neka vrst vladarskoga dvora. Drugačije, međutim, izgleda revalorizacija pisanih vrela, prije svega onih iz 12. i 13. stoljeća, u N. KLAJČ, *Povijest grada Trogira. Javni život grada i njegovih ljudi*. Trogir, 1985, *passim*. Autorica, naime, bez posebne rasprave i jasnih argumenata proglašava mnoge isprave iz toga razdoblja za krivotvorine, što zamagljuje stvarne probleme koje ta vrela definiraju i otvaraju.

⁹ V. OMAŠIĆ, Prilog proučavanju triju srednjovjekovnih isprava s kaštelanskog područja, *Radovi Pedagoške akademije 2*, Split, 1977, gdje je publiciran “montanej” s popisom posjeda obnovljene crkve Sv. Marte. “Montanej” je sastavljen 1197. godine, prigodom posvete obnovljene crkve, koja je tom prigodom dobila novog patrona - sv. Ivana. Sačuvan je, na žalost, tek u mnogo kasnijem i krnjem prijepisu.

¹⁰ Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke ...*, str. 168.

okruniti hrvatskom krunom u Biogradu, ipak se i danas smatraju nekom vrsti prijeloma, čak i kada se raspravlja u usko lokalnim okvirima razvoja. Tako I. Babić drži kako je nakon toga čina političko središte preneseno daleko na sjever u Ugarsku što je "vjerojatno umanjilo značaj zdanjima i prostorima vezanim uz uspomene na hrvatske vladare"¹¹, kakva je po njegovu mišljenju bila i crkva Sv. Marte. Nije, međutim, u ovim riječima teško prepoznati duh našega današnjeg vremena i shvaćanja vezanih uz Državu /Naciju, pri čemu se jednostavno smeće s uma činjenica da u srednjovjekovnom svijetu vladar nije simbolizirao "naciju" sukladno našem modernom shvaćanju¹². Iako to ne dovodi u izravnu svezu, Babić kao drugu stranu istoga ovog procesa uočava od 12. stoljeća nadalje sve važniju ulogu što je u ruralnome prostoru između Splita i Trogira, pa susljedno tomu i na širem području Bijaća, igraju ova gradska središta. Polazeći od točne konstatacije u svezi s posjedovnim odnosima, naime da se gradski teritoriji šire "na račun nekadašnjih kraljevskih posjeda", on smatra kako do toga širenja dolazi i na račun posjeda "koji pripadahu seljačkim zajednicama". Bez upozorenja da se radi o različitim stvarima, s jedne strane o posjedovnim odnosima, a s druge strane o mreži teritorijalnog/administrativnog uređenja, on istu rečenicu završava konstatacijom da je širenje išlo i "na uštrb Kliške županije". Posljedica širenja gradskoga teritorija jest, nadalje po Babiću, i to da se "kao dominantni klasni odnos iz gradova nameće kolonat - zakupnički položaj seljaka u odnosu na posjednika". Sve to u krajnjoj konzekvenci vodi po Babiću u "proces rastakanja plemenščina, podvornica, podžupica tj. zemalja u vlasništvu nekadašnjih seoskih zajednica, kućnih zajednica, pojedinih rodova"¹³. Dakako, riječ je ovdje o stoljetnim procesima koje nije lako opisati u nekoliko rečenica, pa ni na jednoj stranici, tim prije što se radi o vrlo raznolikim ali i čvrsto isprepletenim dimenzijama društvenoga života, od demografskih i migracijskih gibanja, preko gospodarskih mijena sve do transformacija mreže posjedovnih odnosa ali i teritorijalne/administrativne organizacije.

Stoga se novo "čitanje" mikroregionalne povijesti čini doista svrhovitim i prijeko potrebnim. Taj novi istraživački zahvat ne bi smio biti previše opterećen historiografskom tradicijom, u onoj mjeri u kojoj ona nameće reproduciranje istih problema i pitanja, naslijeđenih iz posve različitih društvenih okolnosti. Umjesto toga valja se okrenuti onomu što kao probleme i pitanja otvaraju sama vrela i postupak njihova interpretiranja. To, pak, znači okrenuti se pitanjima poput: tko i kako raspolaže zemljom kao najvećim bogatstvom; kako je organizirano iskorištavanje toga bogatstva u formi društvenih odnosa i kako se to zrcali u ljudskome djelovanju u prostoru; kako sklop ovako utemeljenih odnosa utječe na

¹¹ I. BABIĆ, *Prostor ...*, str. 72.

¹² Samo kao primjer upozoravam na to kako su Toma arhidakon i njegovi suvremenici iz 13. stoljeća gledali na kraljevsku vlast. Usp. o tomu M. ANČIĆ, *Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon*, *Povijesni prilozi* 22, Zagreb, 2002.

¹³ I. BABIĆ, *Prostor ...*, str. 74.

mijenjanje upravnih struktura i što konkretno donosi u organizaciji prostora itd. Odgovoriti na ovako postavljena pitanja moguće je samo kroz multidimenzionalnu raščlambu pisanih i arheoloških vrela. U konkretnome slučaju ta se multidimenzionalnost odnosi na postupak u kojemu se moraju uzimati u obzir i političke i društvene i gospodarske ali i ideološke komponente ljudskih čina koje sačuvana vrela bilježe. Pri tomu se, međutim, mora mijenjati i dosadašnji odnos spram sačuvanih vrela, kako jednih tako i drugih. To praktično znači, ako je riječ o pisanim vrelima, pozornu raščlambu svih okolnosti njihova nastanka ali i kasnijega čuvanja. Valja se, naime, zapitati: tko je autor pojedinoga teksta, odnosno isprave; s kojim je namjerama tekst nastao; posebice je važno precizno utvrditi, dakako ukoliko je to moguće, značenja pojmovnoga aparata kojim autor opisuje stvarnost svoga svijeta; s druge se strane svakako valja voditi računa i o tomu tko je, kada i zašto imao razloga čuvati, odnosno zanemariti dokument. K tomu se moraju uzeti u obzir i vrela na koja se ni povjesničari niti arheolozi dosad nisu dovoljno osvrtni i oslanjali, a na koja je još u 17. stoljeću upozorio začetnik hrvatske kritičke historiografije, Trogiranin Ivan Lucić-Lucius. On je, naime, pišući srednjovjekovnu povijest svoga rodnog grada koristio golemi fond vrlo različitih dokumenata, od kojih je veliki broj u integralnom obliku i donio u svojoj knjizi. No, mnogo je dokumenata Lucić iz ovih ili onih razloga izostavio, samo ih spominjući ili ukratko prepričavajući. Na svu sreću, međutim, većinu je takvih dokumenata ipak osobno prepisao pripremajući svoje djelo, što se danas pokazuje kao izvanredno važna činjenica. Gotovo svi ti dokumenti, koje je trogirski povjesničar imao u izvorniku pred sobom, u međuvremenu su propali, pa su njegovi prijepisi postali izvanredno dragocjeni¹⁴.

Postavljajući, dakle, raščlambu u ovoj prigodi upravo u ovakav okvir, pokušat ću pokazati što se i kako događalo na Bijaćima i s crkvom Sv. Marte u razdoblju od 9. do kraja 12. stoljeća, kada je crkva obnovljena i posvećena sv. Ivanu. U prvome planu razlaganja stajat će posjedovni odnosi, odnosno način na koji su stvaranje i susljedne transformacije mreže tih odnosa zrcalili društvene realnosti ovoga razdoblja. S tim u izravnoj svezi nastojat ću pokazati kako je uspostava mreže teritorijalne vlasti hrvatskoga vladara u 9. stoljeću rezultirala prenošenjem vlasništva nad dijelom vladarskoga posjeda u Bijaćima na pripadnike roda Kačića. S druge ću strane obratiti pozornost na to kako se tijekom 12. stoljeća širio teritorij pod izravnom jurisdikcijom trogirске općine, odnosno, kako je i u kojim okolnostima općina stavila pod svoj administrativni i upravni nadzor i Bijaće, stvarajući podlogu na kojoj će tijekom 13. stoljeća nastajati gradski kotar, *districtus* suvremenih dokumenata. Temeljem takvih razlaganja moći

¹⁴ Lucićeva pisana ostavština čuva se danas u Arhivu Splitske nadbiskupije, a prijepisi te ostavštine, koje su pod nadzorom Mihe Barade načinili Marin Bego i don Mate Hailo, pohranjeni su u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, pod signaturom LUCIUS XX, sv. 1-25. Za ovu prigodu služio sam se upravo tim materijalom iz fonda Arhiva HAZU.

će se pratiti i objasniti i sudbinu crkve, odnosno razumjeti u kojim i kakvim okolnostima su na crkvi, kao građevinskom objektu, obavljani radovi tijekom ovoga razdoblja, od prvih obnoviteljskih zahvata franačkih misionara početkom 9. stoljeća, do ponovne izgradnje crkve na kraju 12. stoljeća. Kako, pak, rekonstrukcija posjedovnih odnosa počiva na detaljnoj raščlambi sačuvanih vrela, čini se opravdanim u cijeli pothvat krenuti upravo s pogledom na vrela što ih je sačuvao Ivan Lucić.

*

Najveći dio dokumenata koje je Lucić sačuvao u svojim prijepisima, a koji govore o prilikama na Bijaćima i okolnom području, potječe s kraja 12. i gotovo cijeloga 13. stoljeća. No, u jednoj presudi ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika Velikog iz 1358. godine, donesenoj na kraju prijepora trogirске općine i splitskoga nadbiskupa¹⁵, a kojom je praktično okončana stoljetna borba Trogira i Splita oko granica njihovih gradskih kotara, nalazi se i kratki regist jedne isprave iz 11. stoljeća, iz vremena vladavine hrvatskoga kralja Zvonimira (vidi Prilog I). Uz pomoć toga registra moguće je, čini se, bolje osvijetliti okolnosti u kojima je posijano sjeme razdora između Trogira i Splita, razdora koji će u 13. stoljeću dovesti do teških sukoba, pa i pravoga rata između dva grada. Ta, u kraljevskoj presudi, ukratko prepričana Zvonimirova darovnica, kao i sve ono što je u povodu njezina iznošenja u sporu splitskoga nadbiskupa i trogirске općine izrečeno i zabilježeno, pomažu rekonstruirati način na koji je nastala i formalnim datumom najstarija isprava koja govori o posjedovnim odnosima na Bijaćima. Riječ je o poznatoj, krivotvorenoj ispravi kralja Zvonimira s nadnevkom 16. travnja 1078. godine¹⁶, u kojoj se spominju posjedovna prava splitskoga nadbiskupa na selo Bijaće i "cjelinu pripadnosti utvrde Labin" (*villarum et terrarum ... Biachy cum tota monitione castris Albone*). U svome danas poznatome obliku ta je isprava nedvojbena krivotvorina, što su ustvrdili već i predstavnici trogirске općine daleke 1338. godine¹⁷. No, kako je to u svezi s ovom ispravom primijetio M. Barada, i krivotvorine su obično "sačinjene po nekoj drugoj autentičnoj ispravi, te mnogi podaci mogu biti historijski tačni"¹⁸.

U raščišćavanje pitanja je li doista od 1078. godine splitski nadbiskup posjedovao zemlju na prostoru Bijaća valja krenuti od onoga što je pred više od tri stotine godina napisao I. Lucić. On je, naime, pretpostavio kako su kod sastavljanja "nove", navodne Zvonimirove isprave o Bosiljini, krivotvoritelju poslužile dvije stvarne kraljevske isprave, prepisane u registar splitske nadbiskupije kada je on sastavljen 1333. godine (riječ je o Zvonimirovim ispravama iz 1078. godine o Cetini i Zmini). Temeljem takve pretpostavke Lucić zaključuje: "vjerojatno da je prigodom rečene

¹⁵ Okolnosti u kojima je izbio prijepor raščlanjuje N. KLAJIĆ, *Povijest grada ...*, str. 285 i d.

¹⁶ Posljednji put tiskana, s pregledom ranijih izdanja i različitih mišljenja, u *Diplomatički zbornik I*, str. 160-161.

¹⁷ Usp. I. LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I-II* (izv. *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*), Split, 1979, str. 504 i d.

¹⁸ M. BARADA, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, *Vjesn. Dalm.*, 50/1932, str. 174.

svade (između trogirске i splitske općine 1338. godine - op. M.A.) neki prepredenjak u Veneciji, uzimajući datum i dio teksta iz spomenutih Zvonimirovih privilegija koji su bili u registru, a iz Kolomanovog ona mjesta koja se tamo spominju, nadodao Bijaće i pašnjak u Bosiljini s onim klauzulama na koje su upravo tada pretendirali Splitsani i nadbiskup¹⁹. Sada se, međutim, kao dosta vjerojatno može pretpostaviti kako se kod sastavljanja krivotvorine njezin autor poslužio realnom informacijom, činjenicom da je u vrijeme kralja Zvonimira splitska nadbiskupija doista stekla određena posjedovna prava na području Bijaća. To je stjecanje posjedovnih prava, i to ne samo na Bijaćima nego i na predjelu Ostroga, bilo i registrirano Zvonimirovom darovnicom ispostavljenom 15. srpnja 1078. godine, koju u obliku kratkoga regesta donosi presuda kralja Luvodika od 23. kolovoza 1358. godine²⁰.

Ta, dakle, Zvonimirova darovnica, kojom je splitska crkva stekla posjede na području Bijaća i Ostroga, nije bila prepisana u već spominjani registar nastao 1333. godine. Iz toga se čini mogućim zaključiti kako je isprava bila negdje u nadbiskupskim dvorima zagubljena, odnosno namjerno zanemarena, jer je opseg stvarne kraljevske nadarbine, kako se iz regesta može razaznati, bio znatno manji od onoga što je splitska crkva u kasnijim vremenima pokušala ostvariti krivotvorenim dokumentom pripisanim istome kralju. U svakome slučaju, dakle, na taj se izvorni i stvarni dokument ni Splitsani niti njihov nadbiskup nisu nikada pozivali u brojnim prijeporima koje su s Trogiranima vodili tijekom druge polovice 13. i prve polovice 14. stoljeća. S druge strane, međutim, u raspravi pred kraljevskim sucima nadbiskup je Hugolin, pozivajući se na Zvonimirovu darovnicu, pokušao ustvrditi, između ostaloga, kako je ona bila potvrđena u nekoliko navrata - izrijeком se i pod godinom 1201. navodi potvrđnica kralja Emerika, a potom i potvrde kraljeva Kolomana, Andrije i Bele²¹. Kod redoslijeda navođenja ovih kraljevskih isprava na prvi se pogled može učiniti kako nešto nije u redu. Naime, ako se pretpostavi da je datirana isprava kralja Emerika iz 1201. godine, koja također nije sačuvana ni u izvorniku niti u bilo kakvu prijepisu, bila prva u nizu, onda valja objasniti dalji slijed - od kralja Kolomana, preko Andrije (II.) do Bele (IV.). Objašnjenje je vrlo jednostavno - kralj Koloman o kojemu je ovdje riječ jest hrvatski herceg i "kralj Halića", koji je na položaj hercega došao još za očeva života 1226. godine, pa je ispravu na koju se pozivao nadbiskup sada nešto lakše i datirati. Ona je, sudeći po redoslijedu nabranjanja, kronološki slijedila prije one što ju je izdao kralj Andrija II. pa je stoga možemo i moramo

¹⁹ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 507-508.

²⁰ Presuda kralja Ludovika sačuvana je u Lucićevu prijepisu, Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12, sv. V, fol. 47-61. Riječ je, zapravo o kraljevoj potvrđnici presude koju su nešto ranije iste godine donijeli članovi posebnoga kraljevskoga izaslanstva što je imalo zadatak srediti stanje u "kraljevini Dalmaciji i Hrvatskoj" nakon sklapanja Zadarskoga mira i zaposjedanja istočnojadranske obale.

²¹ Hugolinov je argument o potvrđama parafraziran i zabilježen u presudi riječima: *item aliud privilegium Emerici confectum anno domini MCCL; aliud Colomani; aliud Andreae; aliud Bele, dei gratia illustrium regum Hungariae progenitorum nostrorum, qui omnes collationem et donacionem factam de dictis possessionibus supradictae ecclesiae Spalatensi auctoritate regia confirmabant* (Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12, sv. V, fol. 55)

smjestiti u razdoblje između 1226. i 1235. godine, odnosno između dolaska Kolomana na čast hrvatskoga hercega i smrti njegova oca, kralja Andrije II.

U odgovoru na nadbiskupove navode Trogirani su se, međutim, pozvali na činjenicu da Zvonimirova darovnica nikad nije bila predočena na sudbenim instancama i ročištima, odnosno da se ne spominje ni u onim kraljevskim ispravama na koje se pozivao nadbiskup Hugolin²². Pri tomu valja posebice naglasiti kako Trogirani ovom prigodom nisu osporili autentičnost i navode dokumenta kojega je nadbiskup predočio, kao što je to bio slučaj 1338. godine s onom drugom, navodnom Zvonimirovom darovnicom. U toj su prigodi, naime, predstavnici trogirске općine na sudu jednostavno i otvoreno ustvrdili kako je predočena Zvonimirova isprava s datumom 16. travnja 1078. (u kojoj se govori o darivanju Bosiljine i drugih posjeda, a koja je do danas sačuvana) najobičnija krivotvorina. Za ovu, pak, ispravu kralja Zvonimira, o darivanju posjeda na Bijaćima i Ostrogu, argument Trogirana bio je posve drugačiji - oni su naime dopuštali mogućnost da je isprava doista postojala, odnosno da ju je kralj doista izdao splitskome nadbiskupu (to je, naime, značenje izričaja: *cum et si illud habuissent*). Takav se stav temeljio na činjenici da je kratki regest, unesen u Ludovikovu konačnu presudu, doista zrcalio stvarno stanje posjedovnih odnosa na Bijaćima kako ga ocrtavaju i drugi dokumenti. Po sadržaju regesta, Zvonimir je splitskoj crkvi predao (neke) zemlje na Bijaćima i Ostrogu koje su do tada ulazile u fond kraljevskoga posjeda i ništa više. Iz toga se može zaključiti kako je u darovnici doista bio rabljen izričaj *possessiones*, odnosno "posjedi", dok je izričaj *seu villas...cum terris*, "ili sela ... sa zemljama", što ga tekst regesta donosi u nastavku kao objašnjenje onoga prvog izričaja uz nabranje "pripadnosti sela", po svemu sudeći dodatak sukladan shvaćanjima kakva su vladala sredinom 14. stoljeća, kada je regest i nastao. Istitost navoda regesta jasno potvrđuje stanje posjedovnih odnosa i na Bijaćima i na Ostrogu kakvo se može pratiti kroz cijelo vrijeme trajanja sukoba oko jurisdikcije nad ova dva područja između trogirске i splitske općine. Tijekom svih tih sukoba, naime, nikad nitko nije osporio činjenicu da je splitska crkva imala posjede na ovim lokalitetima, a njih, odnosno ono što je od njih ostalo do toga vremena, precizno opisuje dobro poznati dokument o reambulaciji posjeda nadbiskupije iz 1397. godine²³. Ovdje valja samo pripomenuti kako je najstariji podatak (izuzimajući, dakako, regest Zvonimirove

²² Argument trogirskih zastupnika na ročištu pred kraljevskim povjerenstvom, pred koje je nadbiskup Hugolin iznio i Zvonimirovu, ali i brojne druge darovnice i isprave ugarsko-hrvatskih kraljeva, glasio je: *priuilegium regis Andree subreptitium non poterat allegari cum nec tempore impetrationis ipsius nec etiam antea unquam de priuilegio regis Zanimiri aut aliquo iure Spalatensis ecclesie constituisse, cum et si illud habuissent nunquam tamen illo usi extitissent de eo quod seruabatur in secreto, nec unquam in lucem productum fuerat uel ostensum tanquam de re que in rerum natura non erat non poterant nec tenebantur facere mencionem* (Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12, sv. V, fol. 56 - naglasio M.A.).

²³ Prema reambulacijskoj ispravi splitska je nadbiskupija 1397. godine "na Bijaćima" još uvijek zadržala zemlju koja se mogla zasijati s tri modija sjemena (lokalitet - *ad Biac sub monte*), te 4 zemlje *in Riciza*, ukupne površine 45 vretena (*Diplomatički zbornik XVIII*, str. 263).

isprave) u kojemu je riječ o posjedu splitske crkve na ovome području onaj koji potječe iz razdoblja između 1180. i 1185. godine. U to je doba, naime, splitski nadbiskup uspio pred tadašnjim trogirskim knezom Držimirom, a protiv stanovitog Trogirana, "sina Furmina Kalogeorgijevog", dokazati svoje pravo na vinograd u Bijaćima. Taj je vinograd, zajedno sa zemljom u Bijaćima što se mogla uzorati parom volova, uz koju su pridodani jedan vol i krava, nadbiskup Petar 1185. godine poklonio za uzdržavanje crkve Sv. Stjepana kralja i kapele Sv. Ivana²⁴. Ono što, na žalost, ne znamo jest odgovor na pitanje je li nadbiskup Petar na ročištu pred knezom Držimirom upotrijebio upravo Zvonimirovu darovnicu koja ja kasnije zagubljena, odnosno "zagubljena"? U svakome slučaju ostaje činjenica da je svoje pravo na posjed koji podrazumijeva sačuvani regist Zvonimirove isprave uspio dokazati i na trogirskome sudu.

Uza sve što je o izgubljenoj ispravi kralja Zvonimira dosad rečeno valja svakako primijetiti očiglednu pogrešku u datumu kako je on tradiran u Lucićevu prijepisu, "godine 1028." (*sub anno domini MXXVIII*), grešku kakvima inače vrve svi prijepisi starih dokumenata. Kako su nastajale takve pogreške jasno pokazuje već i usporedba datuma istoga dokumenta što ga, u prigodi kad se samo uzgred spominje, donosi tiskana verzija Lucićeva djela. Tu, naime, stoji: "U svom podnesku nadbiskup je priložio prije svega privilegij kralja Zvonimira od 28. srpnja 1028."²⁵ Kako se vidi, od Lucićeva prijepisa do tiskanoga teksta datum je već bio promijenjen od 15. na 28. srpnja, te nije teško razumjeti da je pri nekome od prethodnih prepisivanja i izvorno zapisana godina *MLXXVIII* vrlo lako postala *MXXVIII*.

Kada je i pod kojim okolnostima ova Zvonimirova isprava, sačuvana do danas samo u registu, ponovno izašla na svjetlo dana, negdje između 1333. i 1358. godine, teško je čak i naslutiti. Ukoliko je doista bila zagubljena teško je i pretpostaviti u kakvim je okolnostima pronađena, no ako je stvarno poslužila kao predložak na temelju kojega je sastavljena krivotvorina rabljena na ročištu 1338. godine, stvar postaje bar nešto jasnija. U tome slučaju, nakon što je krivotvorina s nadnevkom 16. travnja 1078. odbacena kao dokazno sredstvo, splitski se nadbiskup 1358. godine odlučio svoju argumentaciju u ponovnome pokretanju spora utemeljiti na izvornoj ispravi, nadajući se ovaj put uspjehu. Za ovakvu rekonstrukciju moguće je oslonac tražiti i u reakciji Trogirana, koji su najvjerojatnije bili upoznati s pojedinostima oko krivotvorenja Zvonimirove darovnice (u skučenome svijetu srednjovjekovlja takve su se informacije teško prikrivale, to prije što su

²⁴ *Diplomatički zbornik* II, Zagreb, 1904, str. 193: *Ecclesie vero sancti Stephani regis et capelle nostre in honore sancti Johannis ... hos redditus ... concessimus: vineam unam in Biaci, quam a quodam Tragurino filio Furmini Calageorgii, iustitia dictante, iudicio Dirsemiri Tragurii tunc comitis recepimus, cuius cause pristaldus est Cerne filius Cypriani, testes sunt: iupanus Petrus filius Gregorelli et Martinus Tragurinus de Benedicte et alii quam plures; et ibidem in Biaci terram ad duos boues, bouem et vaccam ...* Da je ovaj dosta nejasni ulomak u stvari "tekst u koncilskom aktu uklopljene darovnice splitskog nadbiskupa" upozorio je S. KOVAČIĆ, *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću*, u: *Kravska biskupija u srednjem vijeku* (ur. M. BOGOVIĆ), Rijeka-Zagreb, 1988, str. 26 bilj. 74.

²⁵ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 608-609 (naglasio M. A.).

upletene strane u prijeporu podrazumijevale institucionalne hijerarhije dva susjedna grada, hijerarhije u kojima su postojali različiti, ponekad i oprečni interesi). Naime, njihov argument o tomu da dokument iznesen 1358. godine nikada prije nije bio korišten može se razumjeti i kao aluziju na eventualnu činjenicu da je on bio predložak za krivotvorenje drugog dokumenta, Zvonimirove darovnice od 16. travnja, uporabljene na ročištu 1338. godine.

Bilo kako bilo, darovnica od 15. srpnja, sačuvana samo u regestu, daje precizan kronološki orijentir u razvoju posjedovnih odnosa, orijentir koji postaje to važnijim uzme li se u obzir da je u Lucićevoj ostavštini sačuvana još jedna kraljevska isprava koja u tome pogledu donosi važne informacije, a koje se također odnose na doba vladavine kralja Zvonimira. Riječ je o privilegiju što ga je Trogiranima 1151. godine podijelio kralj Gejza II. (vidi Prilog II), a koji je Lucić u svome djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* objavio u skraćenoj formi. U svome drugom djelu, *Povijesnim svjedočanstvima o Trogiru (Memorie storiche di Tragurio, ora detto Traù)*, Lucić je samo prepričao tekst privilegija, upozoravajući na razlike u odnosu na istovrsni dokument pripisan kralju Kolomanu i datiran u 1108. godinu. No, ovom je prigodom dodao i informaciju o onome što sadrži dio teksta koji je u ranijem izdanju izostavio, naime klauzulu o granicama gradskoga teritorija, gdje se kralj Gejza izravno poziva na odredbu kralja Zvonimira. Skraćeni tekst privilegija prenesen je i u *Diplomatičkome zborniku*, ali je tu zbog problema u formuli datuma (godina Gejzine vladavine) datiran 1142. godinom, a izdavač je prenio i Lucićev tekst s prepričanom klauzulom o gradskome teritoriju²⁶. Uglavnom, izdanje je iz *Diplomatičkoga zbornika* postalo temeljem povjesničarskih raščlambi²⁷, iako je bilo i onih koji su pokušali iz svih dosadašnjih izdanja izlučiti tekst što bliži izvorniku²⁸.

Tekst koji je sačuvan u Lucićevoj ostavštini olakšava sada zaključivanje rasprave o autentičnosti toga dokumenta što ju je svojedobno pokrenula N. Klaić. Ona je, naime, ustvrdila da je kraljevski privilegij kasnija krivotvorina, a temelj je njezina stava zaključak da i ovaj, kao i drugi dokumenti iz ove skupine, "po svojoj osnovnoj formi - dakle po diplomatskim karakteristikama - odgovaraju *privatnoj dalmatinskoj ispravi*, a ne *javnoj ispravi* arpadovske kancelarije iz XII st."²⁹. Razloge, pak, za sumnju našla je N. Klaić u činjenici da dokument donosi pogrešnu godinu Gejzine vladavine³⁰, odnosno u tome što se taj privilegij ne spomi-

²⁶ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 111-2. - *Diplomatički zbornik* II, str. 53-54.

²⁷ Usp. primjerice N. KLAJĆ, Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa, *Istorijski časopis* 20/1973, str. 37 i d. - ISTA, *Povijest grada ...*, str. 53 i d.

²⁸ Usp. G. GYÖRFFY, O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća, *Zbornik Historijskog instituta JA* 6/1969, str. 103 i d.

²⁹ N. KLAJĆ, Još jednom ..., str. 16 (naglasila N.K.). Temeljna je, pak, razdjelnica po autoričinu shvaćanju uloga svjedoka u "dalmatinskoj ispravi", odnosno pojava "dignitarija" unutar formule datuma u "javnoj (kraljevskoj) ispravi". Uglavnom isti temeljni argument koristila je autorica i u svojim raščlambama isprava hrvatskih vladara iz razdoblja prije 1102. godine.

³⁰ Prema navedenom izdanju u *Diplomatičkom zborniku* riječ je o II. godini kraljeve vladavine, dok je u rukopisnoj ostavštini sačuvana 21. godina; stvarno je bila riječ o 11. godini vladavine. Nisam, na žalost, imao pri ruci staro

nje u izvješću mletačkoga kneza o gradskim privilegijama iz 1322. godine. Za način, međutim, na koji je N. Klaić raspravljala o krivotvorinama čini se znakovitim njezin pristup argumentima koje je svojedobno iznosio I. Lucić u svezi s dokumentima koji su ovdje predmet rasprave. Tamo, naime, gdje su Lucićevi argumenti odgovarali njezinim postavkama, kao kod analize Kolomanova i privilegija kralja Stjepana II. koje je i trogirski povjesničar smatrao tek vještim krivotvorinama, N. Klaić govori o "našem vrijednom historičaru ... koji je imao dovoljno hrabrosti da upozorava na neispravnosti u najstarijim dokumentima"³¹. No, u slučaju privilegija Gejze II, za koji je Lucić bio uvjeren da je original, N. Klaić jednostavno preskače sud "našeg vrijednog historičara", ne nalazeći potrebnim čak niti notirati ono što on kaže o njegovoj autentičnosti³². Problem je, međutim, to važniji što Lucić opisuje i okolnosti u kojima je pronašao dokument, ukazujući na to da "se ovaj izvornik nije nalazio u arhivu već na jednom drugom mjestu", gdje ga je trogirski povjesničar "slučajno našao". Iz toga slijedi i upozorenje "onima koji rade sa starim dokumentima da budu oprezni i da ne preziru bilo koji ulomak isprava ... posve zanemarenih u uglovima ormara ili na dnu škrinja prepuštenih moljcima ili prašini"³³. Upravo to objašnjenje bilo bi razlogom odbacivanju sumnji i dvojbi koje je kod N. Klaić izazvala činjenica da knez Marin Mauroceno 1322. godine nije u trogirskoj škrinji s privilegijama našao i Gejzin privilegij.

S druge strane, na prigovor proizašao iz diplomatske raščlambe N. Klaić dijelom je već odgovorio G. Györffy, ustvrdivši, ponešto nespretno (nespretnost lako može biti posljedica neprikladna prijevoda s mađarskoga), kako je tek kralj Bela III. u svoje kraljevstvo "uveo pismenost"³⁴. Dakako, pisani su dokumenti već mnogo prije vladavine Bele III. postali dio svakodnevice, barem dijela pučanstva ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, no upravo je Bela III. bio taj koji je 1181. godine uredio poslovanje kraljevske kancelarije, vjerojatno po uzoru na ono što je vidio i doživio za svoga dugogodišnjega boravka u Konstantinopolju. Čini se da mu je pri tomu od velike pomoći bio pečuški biskup Kalan Dalmatinac, za kojega bi se, sudeći po nadimku, moglo zaključiti da je rodom bio iz hrvatskih krajeva, a posve sigurno je k tomu obnašao i funkciju upravitelja Hrvatskoga kraljevstva (*totius Dalmatie et Croatiae gubernator*)³⁵. No, čak ni tada nije bio uveden standardni oblik vladarske isprave, pa je, primjerice, herceg Andrija, kasniji kralj Andrija II, za svoga obnašanja

izdanje Lucićeva djela *De regno ...* te nisam mogao provjeriti što tamo stoji, ali je lako moguće da je tamo doista riječ o 11 godini (tipografski znaci za rimsko I i arapsko 1 nisu su se u 17. stoljeću razlikovali - na to me je ljubazno upozorio Danko Zelić, na čemu mu i ovdje zahvaljujem). Iz svega se ovoga, međutim, može razabrati kako je kod susljednih prepisivanja, čak i u pripremi za tisak, lako moglo doći do greške - od arapskih znamenki 11 nastalo je rimskim brojkama II, dok u rukopisnom prijepisu stoji 21.

³¹ Usp. Lucićev sud u I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 109-110, te N. KLAIĆ, Još jednom ..., str. 31.

³² Usp. N. KLAIĆ, Još jednom ..., str. 38.

³³ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 111.

³⁴ G. GYÖRFFY, O kritici ..., str. 98.

³⁵ Usp. Z. J. KOSZTOLNYIK, *From Coloman the Learned to Bela III (1095-1196)*. Boulder, 1987, str. 268-274.

herceške dužnosti izdavao isprave po obrascu koji je N. Klaić proglasila oblikom "privatne dalmatinske isprave" (u ispravi se navode svjedoci čina, a nema dignitarija kao dijela formule datuma, itd.)³⁶. U kasnijim će vremenima, nakon što Andrija postane kralj, i herceške isprave dobiti istu formu kao i kraljevske, ali će zato isprave hrvatskih banova trajno zadržati oblik, bar što se tiče uloge svjedoka čina, kakav se može pratiti još od prvih isprava knezova Trpimira i Muncimira iz 9. stoljeća.

Dakle, razloga za sumnju glede autentičnosti privilegija kralja Gejze II. doista nema - ni po svojoj formi, ni po fizičkome izgledu, kako nas izvješćuje Lucić, taj dokument ne pobuđuje sumnje. No, kao i kod Zvonimirova privilegija koji je bio stvarno ili namjerno zagubljen u splitskoj nadbiskupiji, i ovdje se može uočiti zanimljiva korelacija između stvarnih prava koje dokument zasnjeđuje, teritorijalnih pretenzija institucije koja ga je dobila i načina čuvanja samoga dokumenta. I u slučaju Gejzina privilegija zahtjevi su, ovaj put trogirske općine, već od početka 13. stoljeća daleko nadilazili ono što je autentični dokument stvarno donosio. Riječ je, naime, o tomu da Gejza II. u privilegiju potvrđuje Trogiranima "sve posjede između brda i mora koje je Zvonimir kralj Hrvata dao u vlasništvo vašim precima, od samostana Sv. Petra sve do vrata iza Smokvice" (*Possessiones etiam quas Suinimir rex Croatorum a sancti Petri monasterio concessit habendas usque ad portam ultra Smokuize inter montes et maria, uniuersas uestris antecessoribus uobis in perpetuum confirmamus* - vidi Prilog II). Za današnjeg čitatelja prilično nejasna formulacija kraljevskoga privilegija morala je za suvremenike biti kristalno čista i jasna, odnosno vrlo je jasno morala određivati što je to krajem 11. i u prvoj polovici 12. stoljeća pripadalo pojedinim Trogiranima, pa susljedno tomu i njihovoj općini u nastanku. Lucić, koji je i pronašao dokument, nije s ovom uredbom ni sam lako izlazio na kraj, pa je stvar razriješio ovako: "iz ... riječi kralja Gejze proizlazi da su se u vrijeme kralja Zvonimira granice teritorija Trogira bile pomakle na sjever preko bregova koji leže nasuprot gradu i da su se protezale sve do prolaza koji se zato što leži između dviju litica potpuno okomitih kamenitih brda, koji slični vratima, naziva Vrata"³⁷.

No, stvar postaje mnogo složenijom uzme li se u obzir da u trogirskoj okolici postoje dvije Smokvice - jedna je nestalo istoimeno selo na mjestu današnjeg Segeta Gornjeg, na koje je mislio Lucić pišući citirane retke, dok se drugi toponim Smokvica odnosi na dva otočića (Vela i Mala) na ulazu u zaljev Rogoznicu, gdje je doista bila krajnja granica do koje će se vremenom pro-

³⁶ Oblik isprave kakvu je izdavao Andrija kao herceg može se jasno raspoznati iz tri dokumenta izdana 1200. godine. Vidi: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II*, Zagreb, 1904, str. 357. - J. BARBARIĆ-J. MARKOVIĆ (prirednik), *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci I*, Zagreb, 1998, str. 60-61; Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12, sv. XI, fol. str. 27-28.

³⁷ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 112. Iako to izriječkom ne tvrde, ni I. BABIĆ, *Prostor ...*, str. 72 i d., ni V. OMAŠIĆ, *Povijest Kaštela*. Split, 1986, str. 65 i d., kao dobri poznavatelji onoga što govore sačuvana suvremena vrela nisu previše uvjereni u Lucićev stav. Obojica, naime, implicitno podrazumijevaju kako trogirski kotar, kao inkorporirani teritorij općinske jurisdikcije nastaje tek u 13. stoljeću.

tegnuti trogirski gradski kotar³⁸. K tomu, tekst iz Gejzina privilegija ipak jasno proturječi Lucićevu tumačenju - ni kralj Zvonimir, pa susljedno tomu ni kralj Gejza II. koji samo potvrđuje Zvonimirovu odredbu, nisu govorili o *granicama gradskoga kotara* kakav je stvaran i stvoren tijekom 13. stoljeća, nego o *pojedinačnim posjedima između samostana Sv. Petra i Smokvice*, odnosno između brda i morske obale. Praktična je konzekvenca preciznoga čitanja Gejzina privilegija zaključak da 1151. godine još uvijek nije postojao "gradski teritorij" (kotar) kakav nastaje uskoro nakon toga, već od početka 13. stoljeća, kroz prijepore i sukobe sa Splitsanima. U vrijeme izdavanja Gejzina privilegija *pojedini* Trogirani još uvijek drže samo *pojedinačne posjede* "između brda i mora", na potezu od tada još uvijek postojećeg samostana Sv. Petra od Klobučca (Bojišća) do ulaza u zaljev Rogoznicu. Štoviše, vrlo je lako moguće da je u izvorniku teksta stajalo *usque ad portum ultra Smokvice* (sve do luke iza Smokvice), a ne *usque ad portam ultra Smokvice* (sve do vrata iza Smokvice) kako čita Lucić, tim prije što se uz toponim Smokvica, kako to i on sam u raspravi pokazuje, doista vezivala imenica *portus* (luka).

Iz predočenoga proizlaze dva važna zaključka.

Na jednoj strani stoji ono što se odnosi na sve okolnosti u svezi s čuvanjem i korištenjem dokumenata iz ranijega razdoblja u komunama razvijenog srednjovjekovlja. Dakle, ti su dokumenti mogli, ali nisu i morali, imati uporabnu vrijednost u uvjetima kakvi su vrijedili od 13.-15. stoljeća. Ukupni tretman, pa susljedno tomu i način čuvanja, takvih dokumenata stajao je u uskoj vezi s time jesu li ili nisu imali uporabnu vrijednost, odnosno jesu li ili nisu predstavljali temelj nekim aktualnim pravima i zahtjevima. U slučajevima kada se na takve dokumente nije moglo pozivati u ostvarivanju aktualnih prava i zahtjeva, a pogotovu u slučajevima kada je njihov sadržaj stajao u suprotnosti s aktualnim komunalnim zahtjevima, na takve se dokumente prikladno "zaboravljalo", pa su ili izgubljeni (Zvonimirovi privilegiji splitskoj crkvi i Trogiranima) ili se njima nemarno postupalo (privilegij Gejze II. Trogiranima).

Na drugoj strani, zaključak po kojemu još krajem 12. stoljeća nije bilo inkorporiranoga i kompaktnog trogirskog kotara, kao područja na kojemu se kontinuirano prostirala vlast gradskih organa i institucija, koji proizlazi iz gornje raščlambe, potvrđuje i slučaj s posjedom u Tarcima, oko crkve Sv. Vitala. Zemlje, naime, u Tarcima oko te crkve, od morske obale prema Bijaćima, potvrdio je kao gradsku pripadnost, a na zahtjev Trogirana i njihova biskupa, hrvatski herceg Andrija (budući kralj Andrija II.) 1200. godine. Potvrda je nastala kao rezultat provedene istrage, u kojoj su kraljevski povjerenici (*clavigeri*), stanoviti Ivan Strumbrada i Vučina, potvrdili kako su te zemlje od davnina pripadale gradu, što je bilo zabilježeno i hercegovom ispravom, sačuvanom u Lucićevu prijepisu³⁹. Na tu se ispravu referira i navod iz isprave istoga Andrije, izdane sedam godina poslije, kada je on već postao

³⁸ I. LUCIĆ, *Povijesna ...*, str. 432, 705-706.

³⁹ Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 27-28.

kralj, u kojoj se međutim tvrdi kako su Trogirani od tadašnjega hercega dobili potvrđnicu svoga posjeda prikrivši pravu istinu - činjenicu da je to bio posjed splitske crkve, uključen, bar tako se može iz svega zaključiti, u onu nadarbinu kralja Zvonimira iz 1078. godine⁴⁰. Bilo kako bilo, prijepori oko posjeda i zemalja oko Sv. Vitala, ali i oni oko posjeda Sv. Marte na Bijaćima i nekadašnjega samostana Sv. Petra od Klobučca (Bojišća), bili su začetak desetljećima dugoga sukoba trogirске i splitske općine i ovdje nisu predmet posebnoga interesa. Ono, međutim, što svakako valja posebice istaknuti jest činjenica da je riječ o prijeporima oko *pojedinacnih* posjeda i zemalja, što je nespojivo s Lucićevima tumačenjem po kojemu je 1151. kralj Gejza II. potvrdio Trogiranima "granice" njihovih posjeda.

U raspravu se, dakle, o crkvi Sv. Marte može krenuti sa saznanjima crpljenim iz danas izgubljenih dokumenata, po kojima:

a. 1078. godine splitski nadbiskup od kralja Zvonimira dobiva posjed na Bijaćima;

b. kralj Zvonimir otprilike u isto doba potvrđuje Trogiranima sve posjede koje su već stekli u priobalnome pojasu od samostana Sv. Petra do ulaza u zaljev Rogoznice;

c. sve do početka 13. stoljeća ne postoji trogirski gradski kotar, pa kralj Gejza II. 1151. godine samo potvrđuje ono što je sedamdesetak godina prije Trogiranima potvrdio i kralj Zvonimir.

Uz ovakva saznanja crpljena iz pisanih vrela, čini se da bi raspravu o tomu kako je bio ureden ovaj prostor prije nastanka gradskih kotara ipak trebalo početi ocrtavanjem prilika onako kako ih registrira arheološka građa koju su na svjetlo dana iznijela brojna iskapanja na ovome području. Polazište, pak, u razglabanju arheoloških tragova života u ranome srednjem vijeku svakako tvori zapažanje što ga je tek nedavno formulirao A. Milošević⁴¹. On je, naime, svratio pozornost na činjenicu da na cijelome prostoru između Splita i Trogira dosadašnja brojna arheološka istraživanja nisu iznijela na vidjelo niti jednu nekropolu ranosrednjovjekovnoga ratničkoga sloja opremljenog karolinškim oružjem i bojnom opremom, kakvih se niz nalazi u zadarskome bližem i daljem zaleđu, sve do Knina i dalje do Panonije. S druge strane, vrijedi ovdje svakako upozoriti i na činjenicu da su ta istraživanja, ukoliko se tiču ranosrednjovjekovnoga sloja, uglavnom bila usmjerena na sakralne objekte i nekropole, dočim su tragovi naselja i nasebinskih kompleksa, ionako jedva uočljivi i teški za interpretaciju, zanemarivani. Pojava je poprimila takve razmjere da se slobodno može govoriti o svojevrsnoj fascinaciji arheologa sakralno-cemeterijalnim kompleksima⁴².

⁴⁰ Isprava kojom kralj Andrija II. potvrđuje prava i posjede splitske nadbiskupije objavljena je u: *Diplomatički zbornik* III, str. 70-71. Ovdje se može postaviti pitanje nije li upravo to ona isprava na koju se 1358. godine pozivao nadbiskup Hugolin kao na jednu u nizu potvrđnica Zvonimirove darovnice. Poteškoću takvu tumačenju, međutim, stvara redoslijed navođenja dokumenata u tekstu presude, prema kojemu je Andrijina isprava slijedila nakon one što ju je izdao njegov sin, kralj Koloman.

⁴¹ A. MILOŠEVIĆ, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split, 2000, str. 117.

⁴² Problem je, uz niz drugih značajki hrvatske ranosrednjovjekovne arheologije, uočio i analizirao H. M. E. EWANS, *Early Mediaeval Archeology in Croatia (BAR International Series)*. Oxford. 1989, str. 30 i d.

Nasuprot tome vrijedi ovdje samo pripomenuti kako je tijekom posljednjih desetljeća srednjovjekovna arheologija već u našem neposrednom susjedstvu, u Italiji, doživjela pravu revoluciju, okrećući se problemima i izazovima mukotrpnih istraživanja ranosrednjovjekovnih naselja, kako onih ruralnih tako i urbanih, ali i novim interpretacijama rezultata dobivenih iskapanjem nekropola⁴³. Ta je revolucija dovela do toga da se danas vrlo ozbiljno raspravlja o tome je li za poznavanje prilika kakve su vladale u ranosrednjovjekovnoj Italiji važnije ono što donose sačuvana pisana vrela (daleko bogatija i raznovrsnija od onih sačuvanih u nas), ili ona saznanja o društvenim prilikama što su ih na svjetlo dana iznijela arheološka istraživanja⁴⁴. Ukoliko se, međutim, u razlaganjima ranosrednjovjekovnoga arheološkoga materijala s ovoga područja kao polazište uzme ranije spominjano djelo I. Babića, onda će i pitanja izvedena iz istraživanja izgledati posve drukčije - više se ne postavlja pitanje kako dobivene nalaze uklopiti u sliku "velikih političkih i kulturnih" gibanja (usijecanje civilizacijskih granica i mjesto Hrvatske u sklopu tih gibanja, primjerice), već se razmišljanje usmjerava ka promjenama i transformacijama u lokalnoj društvenoj i ekološkoj zajednici trogirsko-splitskoga prostora. I to je već znatan napredak.

Pristup, pak, koji uzima Babićeve rezultate kao polazište, dodajući tomu i ranije naznačeno zapažanje o odsustvu ratničkih grobova na splitsko-trogirskom području, kao prvi problem i važno pitanje postavlja razloge i način, dakle društvenu pozadinu, transformacije lokalnoga krajolika u prvoj polovici 9. stoljeća. Odsustvo, naime, ratničkih grobova, koji bi zasvjedočili masovnijem nazočnosti novoga sloja elite, može se smatrati indicijom da su zamjetljive promjene lokalnoga krajolika (obnavljanje stanovitoga broja kasnoantičkih i gradnja pojedinih novih sakralnih ali i profanih objekata) rezultat volje i nastojanja iz jednoga središta. Koncentraciju moći u središtu iz kojega dolazi poticaj promjenama potvrđuje na stanoviti način već i postupak sekundarnoga korištenja, odnosno transporta pojedinih dijelova sarkofaga na ne tako daleki Putalj prigodom gradnje/obnove tamošnje crkve. Tamo su ti dijelovi sarkofaga preklešani u dijelove crkvenoga namještaja⁴⁵, za što valja pretpostaviti kako kvalificiranu snagu (one koji odabiru pogodne objekte i obavljaju dio posla koji podrazumijeva umijeće i iskustvo), tako i radnu snagu koja obavlja jednostavniji dio posla vezan uz transport. S druge strane, položaj obnovljenih odnosno novopodignutih objekata, a radi se

⁴³ Usp. samo kao ogledni primjer seriju *Documenti di archeologia* u izdanju kuće Societa Archeologica Padana, a pod uredništvom G. P. Brogiola.

⁴⁴ Usp. R. FRANCOVICH - R. HODGES, *Villa to Village*. London, 2003.

⁴⁵ Ostavljajući razmatranje cjelovitih rezultata istraživanja na lokalitetu Putalj zasad po strani, ovdje samo upozoravam na činjenicu da su elementi crkvenoga namještaja iz 9. stoljeća, pronađeni na licu mjesta, bili izrađeni od prokoneškoga mramora, istoga onoga od kojega su bili izrađeni i ostaci sarkofaga s natpisima, nađeni na istom lokalitetu (usp. opis pojedinačnih skulpturalnih elemenata crkvenoga namještaja u T. BURIĆ, Putalj u srednjem vijeku, u: T. BURIĆ - S. ČAČE - I. FADIĆ, *Sv. Juraj od Putalja*, Split 2001, str. 169 i d.). Konzekvence razlika u tumačenju okolnosti nalaza ostataka antičkih sarkofaga u odnosu na razmatranja u navedenom djelu bit će razmotrene u posebnoj raspravi o stanju i dosezima hrvatske srednjovjekovne arheologije.

uglavnom o lokalitetima koji, poput već spomenutoga Putalja, naglašuju element kontrole prostora i mogućnost korištenja u obrambene svrhe, također potvrđuje promišljeni i koordinirani pristup iz jednog središta moći. Tako postavljena slika upotpunjuje se podacima iz Trpimirove darovnice u kojoj se šire područje na kojemu je bila podignuta crkva Sv. Juraja određuje kao "vladarska zemlja" na kojoj žive i obrađuju je *servi*⁴⁶. U sklopu ovako postavljene slike i profani dio arhitektonskoga ansambla otkriven na Putalju⁴⁷ dobiva novo značenje, iako je bez detaljnoga uvida u sve okolnosti pojedinih nalaza vrlo teško donositi bilo kakve zaključke glede toga je li, i koji je dio toga ansambla obnovljen, odnosno podignut prije darivanja splitskoj crkvi potkraj 30-ih godina 9. stoljeća, a što bi eventualno moglo biti pripisano graditeljskoj aktivnosti novoga vlasnika, splitskog nadbiskupa.

Uzimajući u obzir upravo rečeno i vraćajući se objektima podignutim na Bijaćima, valja u prvome redu istaknuti činjenice koje s gornjim zaključcima stoje u najužoj vezi: s jedne strane, i na Bijaćima su otkriveni ostaci antičke sakralne, ali i profane arhitekture⁴⁸, obnovljeni u prvoj polovini 9. stoljeća, ali su i ovdje arheolozi posve zanemarili profanu za račun crkvene gradnje. Unatoč tomu jasno se na oba objekta zamjećuje sličnost koncepta prostorne dispozicije - zatvoreni prostor s dvorištem, u kojemu je smještena sakralna građevina, a koje je okruženo objektima s očigledno gospodarskom namjenom. No, istraživanja su na Bijaćima iznijela na vidjelo relativno velik broj ostataka natpisa koji omogućuju nešto detaljniji uvid u tijek zbivanja na lokalitetu. Tako natpisni materijal otkriva da je u obnovi, što ju najvjerojatnije valja datirati u prva desetljeća 9. stoljeća, kojom prigodom je crkva posvećena sv. Marti, vodeću ulogu igrao svećenik s ger-

⁴⁶ *Diplomatički zbornik I*, str. 5, 6: *de regali territorio ab orientali tam occidentali parte a rupe montis usque ad mare ... Hęc sunt nomina seruorum de Masaro ...* Popis *serva* za koje se veli da su *de Masaro* a očigledno su vezani uz darivani putaljski posjed, svakako valja dovesti u svezu s podatkom iz popisa posjeda ("kartulara") samostana Sv. Petra u Selu, prema kojemu je kralj Zvonimir dao svome ujaku Strezi pravo prikupljanja prihoda s kraljevskih posjeda "u Mosoru, i (to) počev od Salone do Bijaća" (*totas terras que erant in Masaro, et incipiente a Salona usque Biaki* - V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, str. 224). Tumačenje prema kojemu oba ova izričaja jasno potvrđuju da je sve do kraja 11. stoljeća pod Mosorom podrazumijevan i današnji Kozjak (to je uočio već i P. Skok - usp. V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski ...*, str. 284) potvrđuje činjenica da objašnjenje o kraljevskom darivanju iz "supetarskoga kartulara" stoji u izravnoj svezi s prethodnim podatkom o kupovini zemlje "tamo gdje se kaže od Prosika" (*ubi dicitur a Praszo*), što znači na samoj granici Salone (usp. o Prosiku L. KATIĆ, *Sredovječno selo Prosik kod Solina, Starohrvatska prosujeta NS 2/1928*, a pretiskano u: ISTI, *Rasprave i članci iz hrvatske prošlosti*, Split 1993). Upravo objašnjenje pojma "u Mosoru" odrednicom "od Salone do Bijaća" samo je po sebi potvrđivalo da kraljevski posjed predan Strezi nije obuhvaćao i onu zemlju koju je Petar Crni, utemeljitelj samostana Sv. Petra u Selu, kupio "tamo gdje se kaže od Prosika". Kontekstualno značenje izričaja gubi se, međutim, čita li se zabilješka o sporu sa Strezom tiskana na način kako je to primjerice urađeno u *Diplomatički zbornik I*, str. 166, ili pak u F. RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 7)*, Zagreb, 1877, str. 132. U oba ta tiskana izdanja zabilješka je o sporu sa Strezom odvojena od zabilješke o kupovini zemlje koja je postala predmetom spora, pa odatle i veliki problemi u tumačenju izričaja "u Mosoru". Konzekvence koje proizlaze iz ovakvoga tumačenja bit će raspravljene na drugom mjestu.

⁴⁷ Usp. vrlo sumaran opis profane arhitekture u T. BURIĆ, Putalj ..., str. 163-164.

⁴⁸ Usp. LJ. KARAMAN, *Iz kolijevke ...*; D. JELOVINA, Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik 1/1987; Hrvati i Karolinzi. - Katalog*. Split, 2000, str. 179-190 (s jedinim u literaturi dostupnim tlorisom lokaliteta), te dnevna izvješća tiskana u ovom broju časopisa.

Položaj crkve Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira.

manskim imenom *Gumpertus*⁴⁹. Upravo se ova činjenica sama po sebi može smatrati, između ostaloga, i pokazateljem upravno/političke organizacije prostora i ujedno dosega vlasti hrvatskoga vladara u prvoj polovini 9. stoljeća. Naime, obnova i radovi na crkvi u kojima vodeću ulogu igra franački misionar, imena koje jasno asocira na langobardski krug, upućuju na zaključak da vlast tadašnjega hrvatskoga vladara, pod čijim okriljem i djeluju franački misionari⁵⁰, seže praktično sve do zidina grada Trogira. Na ovome se mjestu samo valja prisjetiti kako Konstantin VII. Porfirogenet, pišući sredinom 10. stoljeća, između ostaloga tvrdi da je carska vlast na istočnoj obali Jadrana "za Mihajla (II. koji vlada 820.-829. - op. M.A.) Amorskoga Mucaoca ... na ništa morala spasti", uslijed čega "postadoše stanovnici dalmatinskih gradova samovlasni, niti caru romajskome, niti kome drugom podložni"⁵¹. I uz pretpostavku da je car-pisac ovdje pokazao stanovitu dozu neprijateljstva spram vladara dinastije čija je vlast prethodila vladavini njegova djeda, Bazilija I,⁵² čini se da ove riječi ipak nalaze potvrdu u stanju stvari kako ih registrira Gumpertov

⁴⁹ Natpisi iz Sv. Marte s Gumpertovim imenom posljednji su put, s pregledom starije literature, objavljeni u V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 44 i d.

⁵⁰ Za Gumpertovo ime vidi *Hrvati i Karolinzi* 2, str. 180. O franačkim misionarima i njihovoj vezi s hrvatskim vladarom vidi V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 305-310, te M. ANČIĆ, *U osvjet novog doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod*, u: *Hrvati i Karolinzi* 1, str. 99.

⁵¹ Citirano prema prijevodu N. Tomašića u: KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*. Zagreb, 1994, str. 68.

⁵² Usp. komentar u R. J. H. JENKINS (ur.), *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio II. Comentary*. London, 1962, str. 103, 29/59, 29/61-6, gdje se međutim upozorava i na činjenicu da istu informaciju donosi još jedno suvremeno vrelo, tekst Teofilaktova Nastavljača.

*Položaj crkve Sv. Jurja na Putalju u
Kaštel Sućurcu.*

pothvat na Bijaćima. Ostaje, međutim, nejasno u kojem je trenutku na tome području uspostavljena mreža vlasti hrvatskoga vladara u formi prvotnih županija. S druge strane, čini se posve izvjesnim kako je tom prigodom cjelokupni prostor primorja između Splita i Trogira ušao u sklop primorske županije sa sjedištem u Klisu, koja se spominje i u prvom potpunijem opisu hrvatskih krajeva iz sredine 10. stoljeća, što je zabilježeno u djelu Konstantina VII. Porfirogeneta⁵³.

Ovdje bi svakako trebalo pripomenuti da je glavna informacija o Hrvatima i njihovoj kneževini kojima je raspolagao bizantski car-pisac potjecala najvjerojatnije iz 70-ih godina 9. stoljeća, iz vremena kada je na istočnoj obali Jadrana obnovljena/uspostavljena stvarna i učinkovita bizantska vlast u obliku teme Dalmacije. Temom je upravljao strateg poslan iz Konstantinopola, čije je izvješće, ako ne i više njih, čuvano na carskome dvoru⁵⁴, te se realno može pretpostaviti da su informacije o hrvatskoj kneževini crpljene upravo odatle. To, pak, praktično znači da je u vrijeme slanja izvješća, potkraj 70-ih godina 9. stoljeća, županijska organizacija u osnovnim obrisima već bila uspostavljena. Takav

⁵³ O naravi prvotne županijske organizacije i pripadnosti primorja između Splita i Trogira kliškoj županiji opširnije M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*. Zagreb, 1952, str. 23.

⁵⁴ Usp. M. ANČIĆ, Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41/1999, i tamo navedenu stariju literaturu. Pisane komunikacije tijekom 9. stoljeća s carskim dvorom potvrđuju na stanovit način sačuvani pečati lokalnih dužnosnika, odnosno onih poslanih iz prijestolnice, koji su pod nepoznatim okolnostima dospjeli u Dumbarton Oaks zbirku, a publicirani su u J. NESBITT - N. OIKONOMIDES, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Washington D.C., 1990, str. 47-48, i reproducirani u *Hrvati i Karolinzi 1*. str. 282-284.

zaključak učvršćuje i popis svjedoka pri izdavanju presude kneza Muncimira 892. godine⁵⁵, no podrobnoga i preciznog odgovora na pitanje kada je, na koji način i u kojim okolnostima to bilo učinjeno, povijesna znanost još nema. U potrazi za odgovorima na ovakva pitanja čini se da ne bi trebalo odbaciti mogućnost po kojoj bi jasan trag uspostave te organizacije bio sačuvan u već spominjanoj Trpimirovoj ispravi. Naime, u ispravi se govori o vladarskome posjedu sa središtem u Klisu, kojega je pisar dokumenta označio latinskim pojmom *curtis*, a s kojega je splitski nadbiskup tom prigodom dobio pravo ubirati desetinu⁵⁶. Uzimajući u obzir da je dokument sastavio knežev kapelan, svećenik Martin, nedvojbeno misionar, kao i većina drugih najvjerojatnije iz sjeverne Italije, valja se zapitati što je on doista podrazumijevao pod pojmom *curtis*. Značenje toga pojma u društvenom kontekstu iz kojega su misionari dolazili bilo je posve jasno i nedvojbeno - riječ je o obliku organizacije većih i velikih posjeda ("pridvorno" ili "manorijalno" gospodarstvo) koji se u sjevernoj Italiji proširio s uspostavom karolinške vlasti, a koji je omogućavao učinkovit nadzor i kontrolu ljudi i zemlje⁵⁷. No, kakvu je društvenu stvarnost misionar i knežev kapelan Martin opisivao početkom 40-ih godina 9. stoljeća, rabeći latinski pojam koji je potjecao iz njegova društvenog konteksta, mnogo je teže reći⁵⁸. Kako bi se preciznije razaznao sadržaj pojma *curtis* onako kako ga je rabio kapelan Martin valja se osloniti na ono što donose kasniji dokumenti (sve do početka 13. stoljeća) kao i arheološki materijal, dakako uvažavajući dinamiku društvenih gibanja i uzimajući u obzir sve mijene društvene i gospodarske organizacije nastale kao posljedica te dinamike.

Iz danas dostupnoga materijala dade se, dakle, razabrati kako je praktično cijeli prostor između Splita, odnosno posve precizno - rijeke Jadrana, na jednoj, i Trogira na drugoj strani, predstavljao vladarski posjed, što svakako stoji u izravnoj vezi s već naglašavanom činjenicom da tu nema ratničkih grobova ranoga sloja prve polovine 9. stoljeća. Na tome prostoru hrvatski vladar, bar u prvo vrijeme, što znači u prvoj polovini 9. stoljeća, vlasništvo nad zemljom i ljudima nije dijelio s novodoseljenim ratničkim slojem i njegovom rodovskom aristokracijom. No, zato se na ovome području jasno ukazuje niz lokalnih središta na istaknutim mjestima, poput Putalja, Ostroga i Bijaća, na kojima se

⁵⁵ *Diplomatički zbornik I*, str. 24: *Singum manu Zellirrico, zuppano Cleoniae ... Singum manu Sibidrago, zuppano Clesae.*

⁵⁶ *Diplomatički zbornik I*, str. 5: *ex curte nostra, que Clisa dicitur.*

⁵⁷ O temeljnim značajkama i širenju načela organizacije posjeda koje podrazumijeva pojam *curtis* u sjevernoj Italiji postoji već golema literatura. Vrlo temeljito i opširno govori o svim problemima s time u svezi djelo B. ANDREOLI - M. MONTANARI, *L'azienda curtense in Italia. Proprietà della terra e lavoro contadino nei secoli VIII-XI*. Bologna, 1985, str. 25-84. Najnovije, pak, rezultate sumiraju R. FRANCOVICH - R. HODGES, *Villa ...*, str. 75-105.

⁵⁸ Osnovno značenje pojma *curtis* kako se on rabio u dokumentima nastalim u Hrvatskoj do 12. stoljeća već je odavno razaznao P. SKOK, "Curtis", *Starohrv. Prosvj.*, N.S. II, 1-2/1928. I. BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Zagreb, 1985, str. 29, definira *curtis*, zajedno s pojmom *villa*, kao "tehničke termine za veća poljoprivredna gospodarstva", pri čemu je *curtis* "bio uglavnom takvo poljoprivredno gospodarstvo koje je vlasnik eksploatirao prvenstveno pomoću izvanporodične radne snage (servima, kolonima, možda i zakupcima)".

u prvoj polovini 9. stoljeća obnavljaju kasnoantički arhitektonski ansamblu sa znakovitom kombinacijom sakralnih i profanih objekata. Uz njih su, kako to potvrđuje Trpimirova isprava, vezane skupine ljudi koje suvremeni dokumenti (sve do 12. stoljeća) označuju pojmom *servi*. Tako je uz putaljsko središte, odnosno uz crkvu Sv. Jurja i zemljište vezano uz nju (između vrhova Kozjaka i morske obale), u vrijeme kada je ono došlo pod splitskoga nadbiskupa, živjelo i posjed obrađivalo šest *serva* s obiteljima i još šestorica bez obitelji. Kakav je, pak, odnos postojao između profanih dijelova arhitektonskih sklopova i ove populacije ne može se naslutiti, pa će to pokazati tek buduća, nadati se mnogo bolje i pouzdanije izvedena, arheološka istraživanja. Valja se, ipak, prisjetiti da je pedesetak godina poslije, u trenutku kada knez Muncimir potvrđuje isti posjed splitskome nadbiskupu, 892. godine, on već opisan kao klasična, iako relativno mala *curtis* - "sa *servima* i *ancillama*, poljima i vinogradima, gajevima i šumama"⁵⁹. Na ovome mjestu vrijedi na trenutak zastati i upozoriti na jednu dimenziju uređenja ranosrednjovjekovnog posjeda, ali i ukupnoga gospodarskoga sustava toga doba, na koju se katkad zaboravlja. Riječ je o sklopu činjenica koje ukazuju na to da je odnos broja ljudi i prirodnih resursa od kraja 6. stoljeća nadalje bio takav da je težište gospodarske aktivnosti u gotovo podjed-

⁵⁹ *Diplomatički zbornik* I, 23: *cum servis et ancillis, campis et vineis, pratis et siluis*. Za objašnjenje ranosrednjovjekovnog pojma *servus* kakvo se ovdje podrazumijeva usp. interpretaciju u ANČIĆ, Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u gorskoj županiji (13. st.), *Povijesni prilozi*, 15/1996, str. 223-228. Za nešto drugačije, iako ne suštinski različito, shvaćanje vidi M. BARADA, *Hrvatski ...*, 30-31 (težište stavljeno na vezanost uz zemlju), te N. BUDAK, "Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji", *Starohrv. Proslj.*, ser. III, 15/1985, posebice zaključke na str. 265-266 (težište stavljeno na vezanost uz osobu vlasnika). No, nešto kasnije Budak je promijenio stajalište, pa u ISTI, *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb, 1994, str. 144-147, stvari postavlja drugačije polazeći od neutemeljene slike idilične "prvobitne zajednice". Prihvaćajući stav iz djela *Historija naroda Jugoslavije* I (Zagreb 1953), po kojemu u slavenskoj društvenoj organizaciji, donesenoj iz "prapostojbine", nije bilo mjesta *servima*, Budak je ustvrdio da "robove" (*serve*) "kao obrađivače zemlje susrećemo gotovo isključivo na zemljišnim posjedima gradova", što je onda protumačio kao element kontinuiteta iz kasnoantičkoga razdoblja (gotovo nepromijenjeni tekst, bez znanstvenog aparata, autor je ponovio i u N. BUDAK, *Hrvatski društveni razvoj u ranom srednjem vijeku*, u: *Povijest Hrvata 1. Srednji vijek*. Zagreb, 2003, str. 135 i d.). Ostaje pri tomu nejasno na koje vrijeme autor misli, jer se ipak njegov tekst odnosi na cijelo razdoblje od 7. do kraja 11. stoljeća, a društvo hrvatske Kneževine, odnosno Kraljevstva, tijekom je cijeloga tog razdoblja od pet stoljeća moralo prolaziti kroz stanovite promjene. Tako postavljena slika, međutim, ne odgovara, kako je gore pokazano, stvarnom stanju, poglavito stoga jer "zemljišni posjedi gradova", s izuzetkom zadarskoga, nisu ni bili uobličeni sve do početka 13. stoljeća. Diskusija oko ovih stavova svakako zahtijeva mnogo više prostora, pa ovdje tek valja upozoriti na najvažnije stvari. Prije svega, kao i u slučaju uporabe pojma *curtis*, valja i u svezi s uporabom pojma *servus* u najstarijim dokumentima, upravo ovima iz 9. stoljeća, voditi računa da oni zrcale pokušaj franačkih misionara (kao stvarnih autora tih dokumenata) da društvenu stvarnost u kojoj su se suočili u hrvatskoj Kneževini pretoče u pojmove latinskog jezika kojim je opisivana društvena stvarnost *njihova* svijeta, tadašnje sjeverne Italije. K tomu, pristajući uz Budakov stav iz 1985. s težištem na vezama osobne ovisnosti, upozoravam na stavove i rješenja koja nudi A. GUREVIČ, *Le origini del feudalesimo* (izv. *Problemy genezisa feudalizma v zapadnoj Evrope*, 1970). Roma - Bari, 1990, str. 175 i d., posebice na najvažniji zaključak prema kojemu "*servus* nije upravljao svojim životom prema svojoj volji ni po zakonu, već po volji svoga gospodara" (187). Tragovi takva stanja provlačit će se kroz cijelo srednjovjekovno razdoblje u statusu kmetova, pa ovdje valja upozoriti samo na jedan sudbeni dokument iz 1311. godine, objavljen u M. BARADA, *Trogirski spomenici. Zapisnici kurije grada Trogira od 1310. do 1331*. Split, 1988, str. 21-23, koji se odnosi upravo na šire područje o kojem se ovdje raspravlja. U njemu je za stanovitoga Grupšu, stanovnika Podmorja, rečeno da je *uillanus* kneza Jurja Šubića, pa sukladno tomu knez s Grupšom "može činiti po svojoj vlastitoj volji" (*potest facere de te suam omnimodam uoluntatem*). Vrlo slično stvari postavlja i čl. 89a *Poljičkoga statuta* čak i u 15. stoljeću, a raščlanjuje ga L. MARGETIĆ, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Zagreb - Rijeka - Čakovec, 1983, str. 129.

nakoj mjeri bilo raspoređeno kako na obradbu zemljišta tako i na stočarstvo ali i sakupljačko-lovačke aktivnosti u okviru velikih kompleksa neobrađenoga zemljišta - šuma, gajeva, šikara, močvara itd. Talijanski povjesničar Massimo Montanari, jedan od onih autora koji su ovome sklopu pojava posvetili dužnu pozornost⁶⁰, upozorava kako je tek demografski rast nakon 10. stoljeća doveo do masovnoga krčenja i širenja tla privedenoga kulturi. Te su promjene uvjetovale rast važnosti klasičnoga poljodjelstva, u prvome redu uzgoja žitarica koje postaju glavni temelj prehrane istiskujući divlje plodove i proizvode životinjskoga podrijetla, što je u krajnjoj konzekvenci vodilo promjeni u percepciji i prostora i relativne važnosti obrađenih, odnosno neobrađenih površina. U svjetlu, pak, Montanarijevih zaključaka svakako valja tumačiti s jedne strane broj *serva* koji su 40-ih godina 9. stoljeća obrađivali posjed predan splitskome nadbiskupu, ali s druge strane i citirani stavak Muncimirove isprave u kojemu se spominju "gajevi i šume". U ovima nedvojbeno treba vidjeti podjednako vrijedan element prirodnih gospodarskih resursa ranosrednjovjekovne *curtis* kao i u poljima i vinogradima. No, pratiti sve one promjene koje će i na našim prostorima dovesti do masovnoga krčenja i privođenja tla kulturi, odnosno pretvaranja šuma, šikara, pa i močvara, u polja pod žitaricama i zemlje pod maslinama i nasadom loze, daleko nadilazi zadatak postavljen u ovoj prigodi. Stoga ovdje vrijedi samo upozoriti da se simptomi tih promjena mogu uočiti, odnosno da se procesi mogu pouzdanije pratiti, i na splitsko-trogirskome području, i to prije svega kroz postanak novih naselja praćen izgradnjom novih sakralnih objekata (o čemu će i ovdje još ponešto biti rečeno).

Vraćajući se problemu *curtis* 9. stoljeća i tragovima koje je taj obrazac organizacije ostavio, valja upozoriti da su nesustavna i tek površna istraživanja i revizije na Bijaćima iznijeli na vidjelo znatno veći arhitektonski kompleks od onoga putaljskoga, na kojemu pojedini elementi, poput dijelova preše za cijedenje maslina, ali i danas jasno vidljivi tragovi arhitekture, jasno ukazuju na izrazito gospodarsku važnost objekta⁶¹. Riječ je očito o objektu, ili još preciznije o skupu objekata u kojima se prikupljao višak uroda s okolnih zemalja pod kulturom, odnosno višak rezultata stočarskih i lovačko-sakupljačkih aktivnosti, a gdje je ujedno bilo društveno i vjersko središte lokalne zajednice. Ovdje svakako valja upozoriti i na jedan relikv organizacije pridvornoga gospodarstva u toponomastičkome materijalu neposredne okolice Bijaća, naime na toponim "Zgon" zabilježen, prvi put doduše tek u 16. stoljeću, na području susjednoga srednjovjekovnog sela Babe⁶². Uz

⁶⁰ Istražujući značajke ranosrednjovjekovne prehrane, M. MONTANARI, *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo*. Napoli, 1979, došao je do zaključaka koje je onda najizravnije formulirao u raspravi *Mutamenti economico-sociali e trasformazione del regime alimentare dei ceti rurali*, tiskanoj u: ISTI, *Campagne medievali*. (Einaudi), Torino, 1984.

⁶¹ Usp. ovdje tiskana izvješća, a posebice ona pod nadnevcima 15. 03. 1902. i 28. 08. 1903.

⁶² V. OMAŠIĆ, *Povijest ...*, str. 147. Za "zgon" kao relikv "pridvornoga", odnosno "manorijalnog" tipa organizacije posjeda usp. M. ANČIĆ, "Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid (Problemi vlasništva i organizacija u XIII. st.)", *Povijesni prilozi* 19/2000, str. 103.

sklopove poput onih na Bijaćima i Putalju, cjelinu su vladarskoga posjeda nedvojbeno tvorili i mlinovi na Jadru, odnosno prvi takvi objekti za koje se može pretpostaviti da su već u ovo doba bili podignuti⁶³. Doda li se tomu kako je u obližnjim Rižinicama bio podignut samostan za benediktince, a da je upravno i administrativno središte bilo u Klisu, već se mnogo jasnije nazire slika koju je pred očima imao kapelan Martin kada je negdje između 840. i 844. uporabio izričaj *curtis*. Riječ je, dakle, o kompleksnoj organizaciji niza aglomeracija centriranih oko gospodarskih i kulturnih središta nastalih obnovom ostataka kasnoantičkih objekata, kakvih je na ovome području bilo u izobilju. Svaka se, dakle, proizvodna i društvena jedinica sastojala od manjega dijela obrađenih površina i mnogo većega dijela neobrađenog tla, pod šumom ili šikarom, te je najvjerojatnije na istome mjestu imala svoje kultno središte i gospodarske objekte. Buduća će arheološka istraživanja vjerojatno na vidjelo dana iznijeti i ostatke naselja radne populacije. Zasad je samo moguće upozoriti na činjenicu da je gospodarski objekt uz crkvu Sv. Marte raspolagao velikom turnjačom za dobivanje maslinova ulja, kao i posudama za skladištenje naslijeđenima iz kasnoantičkoga razdoblja - *pithosima*⁶⁴, što bi upućivalo na zaključak o djelomičnome kontinuitetu poljodjelske produkcije iz ranijega razdoblja, odnosno i na mogućnost brze akulturacije novoga vladajućeg sloja i usvajanje obrazaca mediteranske kulture, bar kada je riječ o stvarima kakve su primjerice prehrambene navike⁶⁵. Da je organizacijski ustroj toga posjeda doista mogao imati i one elemente koje je podrazumijevao izričaj *curtis* u značenju u kojem ga se u ovo doba naširoko već rabilo u sjevernoj Italiji, a to u prvome redu znači podjelu zemljišta na "gospodarevu rezervu" ("zgon") i čestice koje su u svojoj režiji obrađivali *servi*, uvjerljivo potvrđuje činjenica da je u izgradnji i uređenju kompleksa veliku ulogu igrao upravo jedan franački misionar - Gumpert. Štoviše, za Gumperta se može sa sigurnošću reći kako se tu zadržao duže vrijeme, pa je čak u razdoblju između različitih graditeljskih intervencija na komplek-

⁶³ O solinskim mlinicama usp. L. KATIĆ, Solinski mlinovi u prošlosti, *Starohrv. Prosvj.*, ser. III, 2/1952 (pretiskano u: L. KATIĆ, *Rasprave ...*), gdje se već iz prvih podataka o srednjovjekovnim mlinicama jasno može uočiti vladarevo pravo, stvarni monopol na korištenje vodene energije Jadra. Nedostatak radne snage, zasvjedočen činjenicom da relativno veliki kompleks putaljskoga posjeda predanog splitskom nadbiskupu sredinom 9. stoljeća obrađuje samo 12 *serva*, od kojih tek polovica ima i obitelj, zacijelo je predstavljao jak motiv pri donošenju odluke o izgradnji mlinica na Jadru (nedostatak radne snage kao razlog širenju mlinica na vodeni pogon širom Europe tijekom ranoga srednjeg vijeka odavno je uočio još M. BLOCH, *Avvento e conquiste del mulino ad aqua*, u: ISTI, *Lavoro e tecnica nel Medioevo*. Roma-Bari, 1984).

⁶⁴ D. JELOVINA, *Starohrvatska ...*, str. 27.

⁶⁵ Postavljenu pretpostavku potvrđuje i činjenica da se u Muncimirovoj ispravi iz 892. godine kao dio posjeda na Putalju navode i vinogradi (vidi ovdje bilj. 69). Valja ovdje svakako naznačiti da postupak obnove i preuređenja pojedinačnih kasnoantičkih objekata u prvoj polovici 9. stoljeća, uz istodobno izrazito zaziranje od gradskoga prostora zapuštene Salone, posve odgovara profilu barbara-ratnika kako ga ocrta Edith Ennen, tvrdeći da takvi kakvi su bili nisu mogli izaći na kraj s ostacima pravih gradskih naselja, ali su zato manje građevinske strukture vrlo lako održavali kao utvrđene točke. E. ENNEN, *Storia della città medievale* (izv. *Die europäische Stadt des Mittelalters*), Roma-Bari, 1975, str. 34. To svakako predstavlja "drugu stranu medalje" procesa akulturacije novodoseljenoga pučanstva, kojemu će trebati znatno više vremena za prilagodbu oblicima mediteranskoga gradskog života. Za gospodarski kompleks podignut uz crkvu Sv. Marte, međutim, vidi upozorenja ovdje u bilj. 87.

su, obilježenih postavljanjem natpisa u kojima se pojavljuje i njegovo ime, uznapredovao od ranga dakona do onoga svećenika.

Teško, dakle, može biti dvojbe glede toga da se izričaj *curtis* iz Trpimirove isprave odnosio upravo na cjelinu vladarskoga posjeda u splitsko-trogirskom primorju. Upravitelj toga vladarskoga posjeda bio je najvjerojatnije župan koji je sjedio u Klisu te je stolujući tu i upravljajući vladarskim posjedom ujedno zastupao vladara i obavljao stanovite funkcije u njegovo ime i na onim područjima koja nisu bila vladarski posjed. Ne ulazeći ovdje u vrlo složeni problem etimološkoga podrijetla pojma "župan", valja ipak naglasiti da je njegovo semantičko polje, kako ga otkrivaju suvremeni dokumenti, podrazumijevalo i funkciju upravitelja posjeda. To jasno dokazuje primjer s kraja 12. stoljeća, u kojemu se spominje "samostanski župan" koji u stanovitom sporu polaže prisegu potvrđujući točnost navoda pisanoga dokumenta⁶⁶. Cjelovitu, međutim, "mentalnu sliku" koja je stajala iza pojma "župan" zrcali izvanredno važni i dragocjeni dokument kojim tadašnji trogirski biskup Kolumban 1263. godine uređuje upravu svjetovnih poslova svoje biskupije u vrijeme predviđene odsutnosti iz Trogira⁶⁷. Iako dokument potječe iz sredine 13. stoljeća, njegov sadržaj, s opisom poslova i nadležnosti koje biskup prepušta svome zamjeniku - županu, predočuje ono što se može tumačiti kao rezultat stoljetnoga taloženja iskustva uporabe pojma. Stoga se čini opravdanim citirati dokument u prijevodu kako bi se iz njegova teksta vidjelo kakvu je ulogu prema suvremenim shvaćanjima igrao dužnosnik s tom titulom: "sve do našega povratka ostavljamo ga na svome mjestu kao našega župana i predajemo mu (jurisdikciju) nad svim našim pravima i nama pripadnim selima u cijeloj trogirskoj dijecezi; predajemo mu i povjeravamo da nas zamjenjuje u svim nadležnostima koje (u tim pravima i selima) imamo, zajedno s osobama koje tamo žive, tako da može saslušavati, određivati i presuđivati prijepore i sporove u njima te da može potraživati, utjerivati i primati njihove plodine i prihode, i činiti sve što bude potrebno oko ovih stvari a što mi sami inače činimo; želimo k tomu i zapovijedamo da (našega župana) svi slušaju i podvrgavaju mu se u svemu kao nama samima". Ovakav opis županovih dužnosti čvrsto podupire zaključak do kojega su došli povjesničari koji su svoje raspravljanje temeljili na prvorazrednim vrelima⁶⁸, zaključak po kojemu su županije organizacijski modus i poluga preko koje se iskazuju vladareva vlast i moć. Sa svim tim ipak ostaje neriješeno pitanje odnosa između vladarskoga posjeda i županijskoga teritorija na kojemu je župan zastupao vladara, a i pitanje izgradnje uređenja i organizacije županije ne može se smatrati riješenim. Stoga se čini vrijednim još jednom ukazati na neke činjenice koje su dosad bile zanemarivane ili nedovoljno

⁶⁶ *Diplomatički zbornik* II, str. 217, 1187. godina: *quod iuramentum Talmatius sancti Petri iuppanus ... fecit*. Spomenuti je primjer jedan od najstarijih, dok sličnih primjera iz kasnijih vremena ima u izobilju. To svakako pokreće pitanje odnosa funkcija "župana" i "dvornika", no tim se pitanjem u ovoj prigodi nije moguće podrobnije pozabaviti.

⁶⁷ Vidi Prilog VI.

⁶⁸ Uz djelo M. Barade navedeno ovdje u bilješci 53, usp. još i BEL'Č, *Povijest institucija ...*, str. 51-55.

naglašene, a koje na drugo od ovih pitanja bacaju više svjetla te će se pokazati korisnima i u razlaganju razvojne putanje arhitektonskog kompleksa na Bijacima.

Polazeći, dakle, od jasno potvrdenoga zaključka da su središta prvotnih županija u tvrdim gradovima (utverdama, *castrumima*), valja ovdje svakako ponoviti i naglasiti da se organizacija županijskoga prostora kristalizira ne samo oko te jedne, središnje ili glavne utvrde, već i oko niza utvrđenih točki, koje po svemu sudeći postaju središta niže razine vlasti - podžupana⁶⁹. To praktično znači da prioritetnu važnost imaju točke s prirodnim predispozicijama za utvrđivanje, točke istaknutoga i dominantnoga položaja s kojega se mogao nadzirati širi prostor. S druge strane, služba je podžupana donosila status i ugled u društvu, što se održava sve do početka 13. stoljeća⁷⁰, ali je bila i materijalno nagrađena uživanjem zemljišnoga posjeda izdvojenog iz fonda vladareve zemlje. U nedostatku suvremenih dokumenata koji bi izravno ocrtali tu situaciju, dobro može poslužiti i jedan nešto kasniji spor, vođen 70-ih godina 13. stoljeća u Trogiru, koji će ilustrirati mehanizam po kojemu je sustav funkcionirao. Spomenuti je spor izbio unutar rodbinske zajednice (*parentella*) čiji su pripadnici već odavno podžupanski položaj pretvorili u nasljedno dobro, a funkciju u titulu (o čemu će još biti govora), ali unatoč tomu sve do ovoga doba nisu i zemlju koju je uživao aktualni nositelj časti pridružili ostalim posjedima zajednice. Na zahtjev, naime, da i ta zemlja bude predmet podjele između pripadnika rodbinske zajednice, na trogirskome je sudu odgovoreno: "rečene su zemlje *od gospodstva i zovu se požupice*, dok je onaj Klanić podžupan gospodstva; kako su dakle rečene zemlje od gospodstva on (Klanić) ne treba (tužitelju) polagati račun (od njih) niti mu odgovarati, štoviše ne smije se usuditi odgovarati (na tužiteljev zahtjev)"⁷¹.

Vraćajući se području koje nas ovdje izravno zanima, a to su Bijaci sa širom okolicom, valja posebice naglasiti da vrela druge polovice 12. i početka 13. stoljeća nedvojbeno zasvjedočuju funkciju "kraljevskoga podžupana" vezanu upravo uz ovo područje. Taj se "kraljevski podžupan" regrutirao iz reda jedne rodbinske zajednice koja je već odavno tu čast pretvorila u nasljedno dobro, dok su se drugi pripadnici te iste zajednice kitili podžupanskom titulom, ali bez onoga dodatka "kraljevski"⁷². Položaj se, pak, jednoga od takvih nasljednih podžupana u dokumentu iz 1216. godine, sačuvanome samo u prijepisu Ivana Lucića, a kojega je trogirski povjesničar našao među spisima gradske kancelarije, čak i izrijekom vezuje uz Bijace. Riječ je o

⁶⁹ M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski ...*, str. 33-34; M. ANČIĆ, *Vlastelinstvo ...*, str. 214-217.

⁷⁰ Za primjere vidi M. ANČIĆ, *Od kralja 'poluboga' do prvih ideja o 'nacionalnom' kraljevstvu*, *Kolomanov put. Katalog izložbe*. Zagreb, 2001, str. 92.

⁷¹ Spor je registriran dokumentom objavljenim u M. BARADA, *Trogirski spomenici 1/2 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 45)* Zagreb, 1950, str. 500. Citirano obrazloženje u izvorniku glasi: *dicte terre sunt de signoria et vocantur poiuppiça et quod ipse Clanić est poiuppus senorie; unde postquam dicte terre sunt de senoria ipse non debet sibi facere rationem nec debet sibi respondere de predictis nec auderet sibi facere rationem* (naglasio M. A.). Vrijedi svakako upozoriti kako naznačeni argument 70-ih godina 13. stoljeća nije imao dovoljnu težinu na gradskom sudu, pa je podžupan Klanić (očigledno i sam stanovnik grada) izgubio spor.

dokumentu kojim *comes* Dobro iz Opora, sela u trogirskome zaleđu, kao pristav određen po kralju Andriji II., a po zahtjevu trogirskoga biskupa Treguana, utvrđuje granice zemljišnoga posjeda trogirske općine. Činu određenja granice svjedoci su bili "cijela trogirska kurija, u nazočnosti prije rečenoga biskupa, Urse arcidakona, Pavla nadpopa, Andrije primicerija, Simona, Grubiše, Toljena, Dobracija sina Dražicinog, podžupana Milodraga s Ostroga (*Hostice* - ?), *Vučine podžupana s Bijaća*, trogirskih sudaca Kazarice i Kažota, Petra Bufala, Petra Ceginog, Drage Leonardovog" itd.⁷³ Premda je stilizacija teksta ponešto nejasna, pa se može čak učiniti da su svi nabrojani dio "trogirske kurije", takav bi zaključak ipak trebalo odbaciti. Način nabiranja svjedoka takav je da se zapravo razaznaju tri skupine okupljenih: vrh gradske crkve (od biskupa do Andrije primicerija), zainteresirani posjednici - susjedi grada (od Simona do Vučine) te, na kraju, gradska "kurija" predvođena sucima. No za ono što je predmet raščlambe u ovoj prigodi, posebice se važnim čini uočiti nazočnost "podžupana Milodraga s Ostroga"⁷⁴ i "Vučine podžupana s Bijaća". I jedan i drugi podžupan gotovo su sigurno pripadali jednoj te istoj rodbinskoj zajednici (*parentella*), koju sačuvani suvremeni dokumenti od kraja 12. stoljeća označuju kao Strumbrade, Stobrade, Strazibrade i slično, a čije se potomke u vrelima može pratiti sve do početka 14. stoljeća, zaključno s poznatim "Zavodom", katastrom trogirske općine, sačuvanim samo u neznatnim dijelovima⁷⁵. Vežanost te rodovske zajednice, koja je raspolagala podžupanskom čašću, uz Bijaće i crkvu Sv. Marte zasvjedočuje i potvrđuje dokument o obnovi te crkve iz 1197. godine. Tom je prigodom obnovljena crkva (čini se da je riječ o manjem objektu podignutom unutar perimetra kasnoantičke /ranosrednjovjekovne bazilike, kojemu je tom prigodom dograđen

⁷² M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski ...*, str. 33-34, jasno postavlja podžupane u strukturu hijerarhijski organizirane vlasti, no u konkretnoj situaciji neposrednoga susjedstva Trogira ne vidi razliku između jednoga "kraljevskoga podžupana" i svih njegovih suvremenika (i srodnika) koji se također kite podžupanskom titulom, ali uz tu titulu nemaju atributa "kraljevski" (*regalis*). U tome smislu, međutim, izričaj u dokumentu o razgraničenju teritorija Labina i Smokvice iz 1191. godine, kojega inače citira i Barada, ne ostavlja mjesta dvojbi o čemu se radi. Tu se, naime, veli: *Tempore enim tertii Petri Spalatensis archiepiscopi cum Joanne Strazibrada regali podiupo multisque aliis podiupis ad Labenam ... fuimus* (*Diplomatički zbornik* II, str. 250 - naglasio M. A.).

⁷³ Dokument u Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12, sv. XI, fol. 29-30, s bilješkom: *Ex notis cancellarie*, tiskan je ovdje kao Prilog IV. Citirani ulomak glasi u izvorniku: *Haec autem acta sunt in presentia totius curiae Traguriensis presentibus supradicto episcopo, Vrsone archidiacono, Paulo archipresbitero, Andrea primicerio, Simone Grubese, Tollen, Dobrazio filio Drasizi, posupp Milodrigo de Hostice, Vlcina posuppo de Biacio, iudicibus Traguriensibus Kasariza et Casoto, Petro Bufali, Petro de Cega, Drago Leonardi, Mirce de Lesca, Luca Teodosii, Luca de Uergine, Pelegrino Mratace, Dragenna et pluribus aliis clericis et laicis in id ipsum pariter congregatis* (naglasio M. A.).

⁷⁴ *Hostice* Lucićeva prijepisa nema nikakva smisla. S druge strane stoje činjenice da se toponim Ostrog bilježio i u formi *Hostrog*, odnosno da je kao svjedok u jednom dokumentu iz 1189. godine zabilježen *presbiter Graguy podiup de Ostrogo* (*Diplomatički zbornik* II, 241). Iz toga, pak, proizlazi zaključak da je ovdje riječ o jednostavnom *lappus calami*, nastalom kod nekog od prepisivanja dokumenta.

⁷⁵ U vrijeme sastavljanja "Zavoda", 1325. godine, "Strubadi iz Ostroga" (kako ih prema Baradinoj transkripciji naziva Horvat) bili su "brojno bratstvo ... upisano kao vlasnik velikog područja pod škropilom i iznad Jašvika", sjeverozapadno od Ostroga pod kozjačkim vrhom Birnjac. Među svim pripadnicima "bratstva" osobito se isticao tadašnji podžupan Radoje, na temelju čijih su izjava u "Zavod" bili uneseni upravo predočeni podaci - V. OMAŠIĆ, *Trogirski zemljišnik ...*, str. 95.

i zvonik⁷⁶) posvećena sv. Ivanu, a cijeli je pothvat predvodio "Radonja Radit, podžupan, sin Miliše". Pri sastavljanju dokumenta kojim je popraćena obnova jasno je naglašeno da su obnovitelji bili potomci "starih i pravih utemeljitelja", dakle rodbina i nasljednici onih koji su sudjelovali u gradnji, opskrbili crkvu zemljišnim posjedom i odlučivali o tomu koji će svećenik uživati taj posjed i organizirati u crkvi bogoslužje⁷⁷. Uz ovo svakako valja naglasiti da sačuvani bilježnički instrumenti druge polovice 13. stoljeća zasvjedočuju kako su pripadnici rodbinske zajednice Strumbrada imali posjede na istim lokacijama gdje su bili posjedi crkve Sv. Marte/Sv. Ivana⁷⁸. No, zacijelo najjasnije svjedočanstvo vezanosti *parentelle* Strumbrada uz crkvu Sv. Marte i Bijaće predstavlja do danas sačuvani toponim "Stombrate", kojim se označuje upravo ono područje na kojemu je i stajala crkva Sv. Marte. Čini se najuvjerljivijim kako su i toponim, ali i naziv *parentelle*, kojega pravi oblik zapravo skrivaju grafije suvremenih pisara, povezani upravo uz crkvu, odnosno njezina titulara - sv. Martu⁷⁹.

No, rodbinska je zajednica Strumbrada potkraj 12. stoljeća osim crkve Sv. Marte/Sv. Ivana, obnovljene 1197. godine, podigla i crkvu Sv. Marije od Špiljana, koja je bila dovršena 1189. godine. Taj je pothvat svakako bio povezan s procesom privođenja novih zemalja kulturi i postankom novih naselja, o čemu je već bilo riječi. Uglavnom, tom su prigodom pripadnici zajednice, i opet označeni kao *nos fundatores*, a među kojima se spominje i podžupan Stjepan Strumbrada, opskrbili novopodignutu crkvu bogatim zemljišnim nadarbinama na relativno širokom prostoru. Uz to su

⁷⁶ D. JELOVINA, *Starohrvatska ...*, str. 27-28, a po njemu i M. Jurković u *Hrvati i Karolinzi 2*, str. 179-180, smatraju da upravo manja crkva potječe iz 9. stoljeća, iako Jurković izričekom naglašava kako ona "u tipološkom pogledu nema analogija na hrvatskom tlu". Jelovina je sa svoje strane znao za dokument nastao nakon obnove 1197. godine, ali ne uvažava njegovo značenje, odnosno značenje izričaja *rebedificatores* - "oni koji su ponovno izgradili crkvu" - zabilježenoga u njemu. U okolnostima nejasnih arheoloških tragova i bez odlučnih arheoloških, argumenata upravo činjenica da dokument iz 1197. godine podrazumijeva "ponovnu gradnju" dostatan je razlog za uvjerljivu tezu po kojoj je trobrodna crkva s pravokutnom apsidom i zvonikom na pročelju rezultat zahvata s kraja 12. stoljeća. Takvo tumačenje potvrđuje i duh Gumpertovih natpisa (vidi ovdje bilj. 92) u kojima pojam *domus* teško može biti protumačen tako kao da se odnosi na crkvu.

⁷⁷ Skupina koja poduzima obnovu crkve označuje se u dokumentu izričajem: *nos quidem antiqui et veteres fundatores* - V. OMAŠIĆ, *Prilog proučavanju ...*, str. 92. Obzirom da je isprava sačuvana u prijepisu iz 17. stoljeća može se realno pretpostaviti da je izvorni tekst glasio: *Nos quidem antiqui et veri fundatores*, pri čemu je riječ *veri* bila pisana s kraticom koju je prepisivač 17. stoljeća loše razriješio. O tomu što su u 12. stoljeću bili *fundatores*, zašto su sastavljali isprave poput one o obnovi Sv. Marte/Sv. Ivana vidi M. ANČIĆ, *Srednjovjekovni montaneji, Starohrv. Prosvj.*, III. ser. 24/1997, str. 133-134. Treba svakako posebice naglasiti da se zajednica označena pojmom *fundatores*, kako se on rabi u dokumentima nastalim do kraja 13. stoljeća, bitno razlikovala od seoskih zajednica *patrona* iz kasnijih vremena.

⁷⁸ Za slučaj podžupan Radovana, sina Radoševa, koji je imao zemlju u Brestenu, gdje je bio i posjed sv. Marte/sv. Ivana usp. V. OMAŠIĆ, *Povijest ...*, str. 93, te M. BARADA, *Trogirski ...* I/1, str. 122, 27.08.1270, i ISTI, *Trogirski ...* I/2, 6, 10. 06. 1274. Svakako valja naglasiti da bilježnički spisi ne omogućuju stvaranje sustavne i iscrpne slike posjedovnih odnosa, pa se njihovi podaci mogu promatrati kao neka vrst "slučajnog uzorka". K tomu valja pridodati da su već od 12. stoljeća fluktuacije posjedovnih odnosa, kroz trgovinu nekretninama, bitno remetile stanje naslijeđeno iz ranijih vremena. U tome smislu susjedstvo posjeda podžupana Radovana i crkve Sv. Marte/Sv. Ivana 70-ih godina 13. stoljeća ne bi bez drugih navedenih elemenata moglo predstavljati temelj sigurnijem zaključivanju.

⁷⁹ Za toponim "Stombrate" usp. V. OMAŠIĆ, *Topografija ...*, str. 171, koji je naslutio i njegovu vezanost uz naziv *parentelle* Strumbrada, ali je ostao neodlučan. Taj se toponim, inače, u literaturi redovito vezuje uz crkveni objekt, kako to primjerice posljednja čini V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 43.

se pobrinuli namaknuti i u to doba skupe obredne knjige i crkveno ruho potrebno za službu božju⁸⁰, što sve jasno govori o njihovom za ono doba zavidnom imovnom stanju. Ovdje je, međutim, posebice vrijedno istaknuti činjenicu da se u popisima "utemeljitelja" jedne i druge crkve, iako su očigledno svi pripadali *parentelli* Strumbrada, ne poklapa niti jedno ime. U dokumentu koji se odnosi na crkvu Sv. Marije od Špiljana spominju se poimence šestorica "utemeljitelja", dok je na popisu "starih i pravih utemeljitelja" Sv. Marte/Sv. Ivana čak devet imena. Iz činjenice da dva popisa nemaju niti jednog zajedničkoga imena može se, dakle, zaključiti kako je rodbinska zajednica u posljednjim desetljećima 12. stoljeća brojila najmanje petnaest pripadnika koji su se dijelili na najmanje dva neovisna ogranka. Pripadnici su te zajednice, odnosno samo onoga ogranka koji je podigao crkvu Sv. Marije u Špiljanu, uživali veliki posjed iz kojega su mogli izdvojiti čak 16 zemljišnih čestica za nadarbinu crkve. Taj se posjed, za koji se mora naglasiti da nije predstavljao kompaktnu cjelinu (zemlje su Strumbrada, kako ih otkrivaju sačuvani dokumenti, bile izmiješane s crkvenim, kraljevskim i zemljama privatnih vlasnika), pružao na širokom području što se u srednjovjekovnim dokumentima označuje kao Podmorje, a prostire od priobalnoga močvarnog područja Pantana i sela Babe, na jednoj, sve do dobro poznate granice splitskog i trogirskog kotara u susjedstvu Ostroga, na drugoj strani. Ovdje, međutim, valja upozoriti i na već spomenutu činjenicu da prvi sustavni prikaz posjedovnih odnosa na prostoru trogirskog gradskoga kotara, "Zavod" iz 1325. godine, kao zemlje Strumbrada definira veliki kompleks sjeverozapadno od Ostroga, pod kozjačkim vrhom Biranj, što već stvorenoj slici daje posve novu dimenziju. Može se, zapravo, zaključiti kako sačuvani dokumenti registriraju situaciju rodovske zajednice od kraja 12. stoljeća nadalje, pokazujući najmanje dva njezina zasebna ogranka: Strumbrade od Bijaća i Strumbrade od Ostroga. Pojavu najmanje dva ogranka nekad jedinstvene rodbinske zajednice nije teško objasniti kao rezultat podjela posjeda, za koje danas više nije moguće utvrditi ni kada i u kojim su okolnostima počele, niti u kojim su se kronološkim razmacima eventualno ponavljale. Jedino što se s koliko-toliko sigurnosti može reći jest to da su se do 12. stoljeća diobe (lat. *parçogna*) doista provodile i da su uključivale kako podjelu zemlje tako i radnoga pučanstva - *serva* - koje je na njoj živjelo. Da se kolektivno vlasništvo prije podjele odnosilo i na radnu snagu (*servus/kmet*) jasno pokazuje jedna trogirska, doduše nešto kasnija, *carta libertatis* iz 1271. godine. Oslobađajući tim dokumentom očevu kmetsku obitelj, stanoviti je Petar, doseljenik iz Blaca u Split, pružio garancije oslobođenim ljudima da će ih u njihovoj slobodi i novostečenim pravima slobodnih ljudi štiti i od pripadnika "bratstva" svoga djeda, koji su očito na takve *serve* polagali stanovita prava⁸¹.

⁸⁰ Dokument nastao prigodom dovršetka crkve Sv. Marije od Špiljana, s popisima pripadnika zajednice (*parentella*) "utemeljitelja" (*fundatores*), crkvenog pribora i posjeda doznačenih crkvi, tiskan je u *Diplomatički zbornik* II, 239. Topografiju i prostorni raspored posjeda doznačenih za uzdržavanje crkve opširno razlaže V. OMAŠIĆ, *Topografija ...*, str. 139-40.

Ulomak grede oltarne ograde s
natpisom CR/OATORU/M

Sačuvana vrela ne otkrivaju vrijeme i okolnosti u kojima je rodbinska zajednica o kojoj je riječ došla do podžupanskoga položaja i posjeda povezanih s tim položajem. Iz ranije izloženoga proizlazi da je u prvim desetljećima 9. stoljeća upravljanje dijelom vladarskoga posjeda na širem prostoru Bijaća bilo povjereno jednom od misionara, dakonu, odnosno kasnije svećeniku Gumpertu. Njegovo, pak, upravljačko djelovanje jasno uokviruju arheološkim istraživanjima otkriveni natpisi na nadvratnicima, pri čemu je franački misionar pozorno birao riječi u opisivanju svoga posla - na jednome od natpisa govori se tako o njegovoj "zapovijedi", a na drugome o "molbi" za podizanje stanovitih objekata, u oba slučaja označenih imenicom *domus*⁸². Iskazi ocrtavaju djelatnost osobe koja je uživala stanoviti, ali ne i apsolutni autoritet na Bijaćima - za neke je stvari mogao izdavati zapovijedi, dok je za druge morao tražiti odobrenje. Uzimajući k tome u obzir da nadvratnici prilično rustična izgleda i preklesani od rimskih stupova donose imena dvojice svećenika, Gumperta i Gracijana (Gracioza)⁸³, čini se mogućim pretpostaviti da su upravo to bili prvi upravitelji dijela velike kliške *curtis* u neposrednom susjedstvu Trogira, sa sjedištem na Bijaćima. Ovakvo tumačenje moglo bi naći potporu i u jednom jedva razumljivom natpisu, uklesanom na komadu crkvenoga namještaja, koji očigledno spada u fazu obnove što je prethodila onoj pripisanoj Gumpertu i Gracijanu (Graciozu). Riječ je o ostatku komada crkvenoga namještaja nepoznate namjene i podrijetla, ali i okolnosti nalaza, s dijelom natpisa koji se može razumjeti kao formula datacije s pozivom na vrijeme vladavine nepoznatoga vladara "Hrvata i (njegova) župana" čije ime također ostaje nepoznanica. Sačuvani tekst glasi: ...ATORU(m) ET IVPA ...⁸⁴ Po svemu bi se, dakle, moglo zaključiti da je natpis dodan relativno rano u 9. stoljeću, prije

⁸¹ Formulacija u *carti* od 4. siječnja 1271. glasi da će Petar, sin Stojanca Prvoslavljevog *de Blacça seu de Spaletu* oslobođenike *legitime defendere et discalumpniare inperpetuum super bonis suis contra omnes ... de parentela Peruosclauo*. Tumačenje bi teksta izgledalo ovako: Prvoslav je Stojančev otac, a Petrov djed, čija je imovina u Blacama u tom trenutku vjerojatno još bila nepodijeljena, te je stoga Petar (koji se u međuvremenu preselio u Split) bio spreman svoj čin braniti i pred svojim srodnicima, odnosno suvlasnicima posjeda ali i ljudi - *serva*. Za način nasljeđivanja i dijeljenja posjeda usp. analizu suvremenih dokumenata u L. MARGETIĆ, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*. Zagreb, 1996, str. 264 i d. Valja, međutim, primijetiti kako u daljim razmatranjima konteksta ovakvih podjela posjeda ne bi trebalo propustiti uzeti u obzir rezultate antropoloških raščlambi kako ih predočava P. BOURDIEU, *The Logic of Practice* (izv. *Le sens pratique*, 1980), Stanford, 1990, 162 i d. Posebice se to odnosi na razloge što dovode do podjela zemljišnoga posjeda u uvjetima "generaliziranja novčane razmjembe", odnosno na različite strategije korištenja rodbinskih veza i odnosa u takvim transakcijama.

⁸² Vidi natpise br. 2 i 4 u V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 45 i 46, s formulacijama FIERI PRECEPI... (br. 2) i [fi]ERI ROGAVI (br. 4). Iz ovoga se daje naslutiti kako se pojam *domus* u oba slučaja ne odnosi na isti objekt, odnosno crkvu (tako u *Hrvati i Karolinzi 2*, str. 181-182), jer bi u tome slučaju Gumpert i "izmolio" i "zapovijedio" gradnju istoga objekta, što se ne čini uvjerljivim tumačenjem.

⁸³ Za te natpise vidi V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 44-47.

⁸⁴ Za natpis vidi V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 52 i T. VIII (10). Autorica pretpostavlja da se radi o "arhitravu oltarne ograde" i komad široko datira u razdoblje od 7. do 9. stoljeća, pri čemu ukrasni element skulpture stavlja u prvu polovicu 7. stoljeća te pretpostavlja da je natpis dodan naknadno, početkom 9. stoljeća. Ures na ovom komadu crkvenoga namještaja odgovara krupnijim komadima pronađenim na Bijaćima i okvirno datiranim u 7/8. stoljeće (vidi *Hrvati i Karolinzi 2*, str. 184-185, nr. IV.7, IV.8, IV.11), od kojih su neki (*op. cit.* str. 185, IV.11) u prvoj polovici 9. stoljeća preklesavani u sklopu obnove interijera.

temeljite i radikalne obnove crkvenog namještaja u kojoj su zatečeni elementi, prije svega oltarna ograda iz 7/8. stoljeća, zamijenjeni novima⁸⁵. S obzirom na sve izrečeno, zapravo na ovakvo datiranje natpisa kojemu se teško bilo što može prigovoriti, ali i na činjenicu da je sačuvani tekst ...ATORUM gotovo nemoguće dopuniti na bilo koji način osim u riječ *Croatorum* (u nekoj od onodobnih grafija), čini se da bi natpis iz Sv. Marte mogao biti najstariji spomen hrvatskoga imena na prostoru rimske provincije Dalmacije. U tome bi se slučaju moglo smatrati nekom vrsti ironije činjenica da se na lokalitetu kojega su istraživali don Frane Bulić i njegovi suradnici ipak pronašlo ono za čime su i tragali, no dakako da to danas (na početku 21. stoljeća) više nema (nadati se) isto značenje kao što je imalo na početku 20. stoljeća. Sam bi se natpis, dakle, moglo tumačiti tako da govori o jednoj manjoj intervenciji na crkvi u vrijeme dok je kompleks na Bijaćima još bio pod izravnom jurisdikcijom kliškoga župana, a pod upravom Gumperta ili Gracijana, koji su i inače svoja imena preko natpisa vezali uz arhitektonske zahvate. Nemoguće je, međutim, precizirati kada su stvorene okolnosti u kojima su potrebe uprave zahtijevale promjenu, koja je u suštini značila dogradnju vladareva upravnog aparata instaliranjem podžupana - dužnosnika koji je vjerojatno, poput župana, upravljao i vladarskim posjedom (jednim dijelom) ali i obavljao poslove iz one domene koju bi današnjim rječnikom mogli opisati kao "javna vlast". To se svakako dogodilo prije razdoblja iz kojega potječe veći broj sačuvanih pisanih dokumenata u kojima se inače podžupanska čast već spominje kao "gotova stvar", što znači prije polovine 11. stoljeća. No, ako sačuvani dokumenti ne pomažu u preciznijem kronološkom situiranju te promjene, čini se da upravo situacija na Bijaćima, kako ju registriju arheološki tragovi, može u tome pravcu baciti nešto više svjetla.

Pri tomu valja poći od u literaturi već uočene činjenice da oni elementi kamene opreme koji nose imena Gumperta i Gracijana (Gracioza) djeluju mnogo grublje i jednostavnije od materijala krstioničkoga ciborija, ali i onoga koji je preostao od dva cijela i različita kompleta arhitraava oltarne ograde, na jednomu od kojih je, očito onomu mlademu, bio uklesan i dedikacijski natpis anonimnoga "vlasnika" crkve. Uprava je, dakle, dvojice svećenika-misionara podrazumijevala neke manje zahvate i obnove, ali i prvu fazu obnavljanja crkvenoga namještaja kasnoantičke bazilike, pa je svakako njezino trajanje moguće pretpostaviti sve do vremena kada je između 840. i 844. godine knez Trpimir, sjedeći upravo tu, *in loco qui dicitur Byaci*, okružen prvim dvorskim dužnosnicima potvrdio darivanje crkve Sv. Jurja i putaljskoga posjeda splitskom nadbiskupu. Promjena je stanja na Bijaćima, kako se to čini najvjerojatnijim slijedom svega izrečenoga, uslijedila u razdoblju koje dijeli izdavanje Trpimirove isprave od izdavanja

⁸⁵ Nova je oltarna ograda iz prve polovice 9. stoljeća, dakle iz vremena uprave Gumperta i Gracijana, reprezentirana s nekoliko sačuvanih komada, između ostaloga i onim preklešanim; vidi *Hrvati i Karolinzi* 2. str. 182-186, nr. IV.5, IV.6, IV.10, IV.11

presude kneza Muncimira 892. godine. I on je, naime, odluku, ovaj put u sporu između splitskog nadbiskupa i ninskog biskupa⁸⁶, donio na Bijaćima, i to kako se u dokumentu veli, "pred vratima crkve Sv. Marte mučenice"⁸⁷.

Ovakvo datiranje polazi od činjenice da već ranije spomenuti znatniji ostaci arhitrava oltarne ograde s dijelovima dedikacijskoga natpisa tvore skupinu spomenika istovjetnih značajki s arhitravima oltarnih ograda iz crkava u Brnazama, Kljacima, Padenima i Morinju kod Šibenika⁸⁸. Svih je, naime, pet arhitrava komponirano na isti način: sastoje se od greda, lukova i, kako se čini, trokutastoga zabata; grede imaju tri vodoravna pojasa, pri čemu su u gornjem isklesane kuke, u srednjem teče dedikacijski natpis, a donji pojas tvori tropruta pletenica; na lukovima se gubi donji pojas s troprutom pletenicom. Natpisi su i sadržajno, osim onoga iz Morinja, istovjetni - radi se o privatnim posvetama vlasnika-utemeljitelja crkava (u Padenima je zabilježeno i njegovo ime - Rastimir; u sačuvanome dijelu teksta s Bijaća utemeljitelj se poziva i na svoju obitelj, ženu i sinove). Po svemu bi se dakle iz predočenoga mogao izvući zaključak da je svih pet spomenika djelo istoga majstora, ili pak radionice, koji je, ili koja je radila uglavnom za potrebe privatnih naručitelja. Za dvije od navedenih lokacija, Brnaze i Bijaće, na kojima su sačuvani ostaci radova ovoga majstora ili radionice, poznate su okolnosti gradnje crkava, dok se za ostale tri - Kljake, Padene i Morinje - ne zna praktično ništa o tomu ni kada su crkve podignute niti kako su izgledale. Iz činjenice, pak, da je na Bijaćima oltarna ograda ugrađena u već postojeći objekt, dok se u Brnazama gotovo sigurno radi o suvremenoj gradnji, teško je čak i naslutiti je li naš "majstor", odnosno njegova eventualna "radionica", radila samo crkveni namještaj ili se, uz to bavio(la) i graditeljskim pothvatima. Ono, međutim, što je posve izvjesno jest da već i ono malo sačuvanih i poznatih djela koji odaju ovu ruku pokazuju kvalitetu ispod razine "majstora koljanskoga pluteja" i drugog materijala prije i iz vremena vladavine kneza Branimira⁸⁹, ali da istodobno odaju i dojam suvremenoga nastanka. Moglo bi se, dakle, kao uvjerljivu pretpostavku postaviti zaključak da je riječ o majstoru, odnosno majstorskoj radionici, "drugoga reda", čija je djelatnost, okvirno u drugoj polovini 9. stoljeća, bila vezana uglavnom uz opremanje crkava privatnih

⁸⁶ Da je riječ o skupu na kojemu je knez sudio potvrđuje nazočnost kliškoga i livanjskog župana, te brojnih župana-dvorjana.

⁸⁷ *Diplomatički zbornik* I, str. 24: *Actum est in Biaci ante fores ecclesiae sanctae Martae martirae*. Ovakav izričaj ima posebnu težinu u svjetlu podataka iz dnevnika iskapanja na Bijaćima (vidi ovdje zapise pod nadnevcima 16. i 28. kolovoza 1903.), iz kojih jasno proizlazi da je *pred vratima* crkve bio dograđen cijeli kompleks, s gospodarskom namjenom, pa je u prostoriji koja se izravno naslanjala na glavna vrata crkve pronađen i kamen velike turnjače za cijedenje maslina. Bez detaljnijega arheološkoga uvida, međutim, iz ovoga se ne može ništa sa sigurnošću zaključivati o načinu, vremenu i redosljedu u gradnji i dogradnji cijeloga kompleksa uz crkvu sv. Marte.

⁸⁸ Usp. V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 51, 82-83, 97-99, 219-222, te Table VIII, XXIV, XXV, LXIV, LXV, LXVI, LXXII, LXXIII. Te je spomenike kao djelo iste ruke, uz neke druge, označio N. JAKŠIĆ, *Predromaničko kiparstvo*, u: I. FISKOVIĆ (ur.), *Tisuću godina hrvatskoga kiparstva*. Zagreb, 1997, str. 24. Za arhitrav iz šibenskoga Donjeg polja, koji pokazuje neke posebnosti vrijedne podrobnoga razmatranja, vidi N. JAKŠIĆ - Ž. KRNEVIĆ, *Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika*, *Starohrv. Prosvj.*, ser. III, 24/1997.

⁸⁹ O kvaliteti uradaka usp. N. JAKŠIĆ, *Predromaničko ...*, str. 24-5.

naručitelja, ali očito ne u pravilu i onih iz najbogatijega sloja - vladara i njegovih župana.

S druge strane činjenica da je oltarna ograda u crkvi Sv. Marte podignuta inicijativom privatnika, za što govori dedikacijska formula "sa ženom i s mojim sinovima", a ne vladara, upućuje na zaključak da je do toga došlo *nakon* što je svećenika (misionara) na upraviteljskome položaju zamijenio novi dužnosnik - onaj kojega kasnija vrela poznaju pod titulom "podžupan", koji je od ovoga doba postao i novi vlasnik dijela vladarskoga posjeda a s njim i crkve Sv. Marte. Slijedom toga u liku osobe koja je dala izraditi oltarnu ogradu i na njoj uklesati posvetni natpis valja najvjerojatnije vidjeti pretka zajednice "starih i pravih utemeljitelja" iz 12. stoljeća, po svemu sudeći prvoga podžupana "od Bijaća". Uz ovakvu interpretaciju treba, međutim, svakako ovdje uočiti jednu važnu stvar kojoj se u našoj historiografiji nije poklonilo dostatnu pozornost. Naime, već je odavno uočeno ono što je Ž. Rapanić formulirao zaključkom kako "nema 'arhiva u kamenu' u ostalih slavenskih naroda" s jedne, odnosno kako je "nepobitno da u Italiji ima manje natpisa (na elementima crkvenoga namještaja - op. M.A.) negoli u Dalmaciji"⁹⁰, s druge strane. Uz takvu konstataciju, međutim, svakako valja upozoriti na činjenicu da je u ovo doba, bar u sjevernoj, ili još preciznije u langobardskoj Italiji, pisana riječ igrala mnogo važniju ulogu u društvenome životu no u kneževini Hrvatskoj. Od postojanja pisanih zakona, preko uporabe pisanog dokumenta u funkcioniranju države i pri sklapanju privatno-pravnih poslova, do pisanja povijesti, pisana je riječ duboko prodrila u dnevni život langobardskoga društva i tu se zadržala i nakon što su Karolinzi uspostavili nadzor nad tim područjem, odnosno u vrijeme o kojemu je ovdje riječ⁹¹. U hrvatskoj Kneževini 9. stoljeća, međutim, uporaba je pisane riječi bila uglavnom ograničena na ona područja društvenoga života u kojima su na ovaj ili onaj način sudjelovali franački misionari. Tek su, naime, pokršćavanje i dolazak misionara (najvećim dijelom upravo iz langobardske Italije) novu ratničku elitu doveli u puni dodir s pisanom riječi, pa je sagledana iz toga konteksta situacija i razumljiva. Istodobno se, međutim, postavlja i pitanje otkuda želja za čuvanjem uspomene na čine izgradnje, odnosno arhitektonskih preinaka i dogradnji crkvenih objekata kod društvene elite mlade Kneževine, želja u kojoj novi vlasnik Sv. Marte u drugoj polovici 9. stoljeća očigledno nije bio usamljen. Potreba je, naime, udovoljavanja takvim željama rezultirala stanovitim oblikom specijalizacije majstora koji su takve želje ispunjavali, pa susljedno tomu i shematiziranja i tipiziranja izvedbe (u tome je smislu i znakovita pojava pet arhitrava istovjetnih značajki). Uza sve naznačeno teško može biti dvojbe glede toga da tekstovi ovoga tipa nisu bili namijenjeni "generalnoj publici", pa bi stoga vrijedilo pokušati baciti nešto više svjetla na okolnosti u kojima je mogao nastati tekst bijačkoga natpisa.

⁹⁰ Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 1987, str. 162. Za talijansku epigrafiju vidi, međutim, F. DE RUBEIS, Epigraphs, u: C. LA ROCCA (ur.), *Italy in the Early Middle Ages*, Oxford, 2002.

⁹¹ N. EVERETT, Literacy and the law in Lombard government, *Early Medieval Europe* 9/1/2000.

Društvenim i ideološkim kontekstom u kojemu se pojedinci upuštaju u ovakve pothvate pozabavili su se, u posebnoj raspravi Ž. Rapanić⁹², te V. Delonga u voluminoznome djelu posvećenom ranosrednjovjekovnim natpisima. U svojim je zaključcima Delonga razvila dvije osnovne misli na koje bih se ovdje nadovezao - s jedne strane ona tvrdi: "Život srednjovjekovnoga čovjeka bio je često usmjeren činu darivanja (donacije) i posvećivanja (dedikacije) objekata ili predmeta - pojavi podjednako prisutnoj u razmišljanju i ponašanju obična čovjeka, kao i predstavnika viših socijalnih krugova", dok s druge strane naglašava, pa u cijelosti prihvaća i citira misao N. Klaić: "Čini se da je pitanje kršćanstva (u Hrvatskoj) ostalo problem vladara i njegovih uži suradnika i odličnika koji su, poput ostalih barbarskih vladarčića, podizanjem malih, svojih privatnih crkvice učvršćivali i svoju vlast u društvu koje se na njih vrlo teško navikavalo... Pomažući crkvu učvršćivali su zapravo svoju vlast"⁹³. Osim što su ovako postavljeni misaoni okviri u stanovitoj mjeri u diskrepanciji (ukoliko ih se posebno vremenski ne precizira), čini se da bi o društvenim i ideološkim čimbenicima koji odlučno utječu pri donošenju odluke o podizanju ili obnovi sakralnih objekata, pa onda i postavljanju natpisa, ipak moglo biti rečeno još ponešto.

Polazeći od zamjetljive činjenice da se kršćanstvo naglo širilo u vrijeme izgradnje vlasti hrvatskoga kneza u prvoj polovini 9. stoljeća, valja se ovdje osvrnuti na zapažanje Aarona Gureviča, koji upozorava na procese otvorene barbarskim zaposjedanjem dijela teritorija Rimskoga Carstva na ishodu srednjega vijeka. Gurevič, naime, uočava kako je uspostava i organizacija teritorijalne vlasti barbarskih vladara ubrzano razarala "stare rodovske temelje društvenoga uređenja", pri čemu je konačni rezultat cijeloga sklopa gibanja pojava obrasca organizacije koji se može označiti pojmom "država". Izravna posljedica tih radikalnih promjena bila je i "relativno brza kristijanizacija" onih skupina koje su ušle u te procese, dok su druge barbarske populacije, koje su zadržale stare oblike društvene organizacije, pružale vrlo žilavi otpor kristijanizaciji i u pravilu kršćanstvo primale nekoliko stoljeća kasnije⁹⁴. Rečeno nešto drugačijim riječima, transformacija iz tipa organizacije koji se danas uobičajeno naziva "poglavništvo" (*chiefdom*) u tip organizacije koji se već smatra "državom", povlačila je za sobom i potpunu rekonstrukciju društvenoga simboličkog univerzuma, s posebnim naglaskom na novim oblicima legitimacije društvenoga poretka - učvršćuje se ideja po kojoj je poredak rezultat Božje volje⁹⁵.

⁹² Ž. RAPANIĆ, *Donare et dicare. O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku, Starobrv. Prosvj.*, ser. III, 14/1984.

⁹³ V. DELONGA, *Latinski ...*, 293-294. Drugi citat zapravo potječe iz N. KLAJĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb, 1990, str. 44.

⁹⁴ A. GUREVIČ, *Le origini ...*, str. 145.

⁹⁵ Podrobnije o definiciji pojma "poglavništvo" i o procesima koji iz toga oblika organizacije vode ka stvaranju "države" vidi T. C. LEWELLEN, *Uvod u političku antropologiju* (izv. *Political Anthropology: An Introduction*, 1992), Čačak - Beograd, 2001, str. 36-9, R. HODGES, *Dark Age Economics*, London, 1989, te T. EARLE (ur.), *Chieftoms: Power, Economy, and Ideology*. Cambridge, 1991. Takve procese u slavenskome svijetu, no u situacijama koje su bitno različite od one kakva je bila u todobnoj Hrvatskoj, razmatraju F. CURTA, *The Making of the Slavs*. Cambridge,

Čini se da upravo u ovakvu teorijskome okviru valja razumijevati i ono što se događalo na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije u ono doba kada tu nastaje kneževina Hrvatska. Naime, to je vrijeme kada novodoseljena ratnička elita, "Hrvati", zajedno s pripadnicima drugih sličnih etničkih skupina pridošlih u istome valu, pod okriljem karolinškoga političkog vrhovništva iz okvira svoje etničke zajednice stvaraju nove oblike društvene organizacije⁹⁶, o čemu je uostalom i ovdje dijelom bilo riječi. U tome sklopu prihvaćanje i širenje kršćanstva igra doista važnu ulogu, pa stoga svaku izgradnju, obnovu ili opremanje crkve kao građevine valja promatrati multidimenzionalno - bio je to svaki put fizički korak u izgradnji i utvrđivanju novoga simboličkoga univerzuma, koji međutim nije u svim društvenim kontekstima imao isto značenje. Kako to apostrofiraju Berger i Luckmann, "česta je povijesna pojava koegzistencija naivne mitologije u masama i istančane teologije u eliti teoretičara, pri čemu *obje* služe održavanju istog simboličkoga univerzuma". Iz toga proizlazi zaključak po kojemu se "srednjovjekovno društvo (može nazvati) kršćanskim samo ako imamo na umu taj fenomen"⁹⁷. Čini se da bi upravo natpisi na crkvenom namještaju druge polovine 9. i početka 10. stoljeća mogli biti interpretirani u takvome duhu - njihovi su se autori, franački misionari ("elita teoretičara"), oslanjali na tradiciju što je izrastala iz kasnoantičkoga kršćanstva, i ujedno iskazivali teološku tankočutnost, kako je to uzorno ocrtala Delonga⁹⁸, no kako su izgledali očima naručitelja, odnosno *serva* koji su se okupljali ispred njih, mnogo je teže dokučiti.

Što se naručitelja tiče i načina na koji se ukorijenio običaj postavljanja natpisa, odnosno značenja koje su im oni pridavali, može se bar ponešto naslutiti. Valjalo bi svakako krenuti od činjenice uočene upravo na Bijaćima, naime od običaja koji se može pratiti u slučajevima svećenika Gumperta i Gracijana (Gracioza), koji su kao svojevršni upravitelji dijela kliške *curtis* svoje graditeljske zahvate na kompleksu obilježili i registrirali postavljanjem natpisa. Doda li se tomu natpis s arhitrava iz samostana u Rižinicama, sa znakovitim sadržajem, "za kneza Trpimira ... Kristu podastrite molitve ... i u strahu prignite vrat" (*pro duce Trepimetro ...*) ... [*precles Christo submit[tatis]*]... [*et inclinata hablete colla tremefntes ..*]⁹⁹, nije teško naslutiti misaoni tijek u kojemu je svaki novi vlasnik crkve pokazivao želju obilježiti i registrirati svoju nadarbinu na sličan način. Pri tomu se, međutim, mora voditi računa o još jednom elementu koji izvire iz barbarskih shvaćanja što će ih tek vremenom, ali prilično sporo, potiskivati produbljena kristijanizacija. Ako su, naime, vladar i rodovska elita,

2001, str. 311-334, te P. M. BARFORD, *The Early Slavs*. Ithaca - London, 2001, str. 133-138. Pojam "simboličkoga univerzuma" posebno je razrađen u P. L. BERGER - T. LUCKMANN, *Socijalna konstrukcija zbilje - rasprava o sociologiji znanja* (izv. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*), Zagreb, 1992, str. 115-152.

⁹⁶ Usp. M. ANČIĆ, *U osvjet ...*, str. 99 i d.

⁹⁷ P. L. BERGER - T. LUCKMANN, *Socijalna ...*, str. 135.

⁹⁸ V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 271 i d., 308 i d.

⁹⁹ V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 127-129, nr. 94-96, odnosno 280, za cjelovitu rekonstrukciju.

pretvorena u njegove pa time i državne dužnosnike, zajedno s misionarima i konstruirali novi simbolički univerzum, nisu posve zaboravljali i napuštali stare misaone obrasce. Među takvima ovdje svakako valja u prvi red izvući onaj vezan uz društveno značenje dara u barbarskim društvima. Moderna su istraživanja, polazeći od temeljne studije M. Maussa¹⁰⁰, u arhaičnim običajima darivanja otkrila poseban sustav društvene komunikacije, koji je počivao na premisi da bogatstvo u tome društvu nije toliko donosilo izravnu materijalnu korist, koliko je osiguravalo društveni prestiž, donoseći moć i osobni utjecaj ostvarene upravo preko darivanja. Pri tomu se, kako to opaža Gurevič analizirajući svijet germanskih barbara, nad onima koji su dar primali, a nisu ga bili u stanju uzvratiti istom mjerom, uspostavljao nadzor i moć darovatelja, pa je primatelj bio uvučen u svojevrstu društvenu orbitu darovatelja¹⁰¹. Tragovi takvoga shvaćanja darivanja, koje je nerijetko vodilo i do pravih nadmetanja u nadarbinama, mogu se u hrvatskome društvu jasno uočiti još u drugoj polovini 11. stoljeća. Detaljni opis epizode s posjetom kralja Petra Krešimira IV. gozbi koju je priredio sokolar Apric, zabilježen u najstarijem popisu posjeda biogradske samostana Sv. Ivana Evandeliste¹⁰², u tome je smislu gotovo jednako vrijedan raščlambe kao i primjeri iz najstarijih germanskih epova kojima se inače u svojim razglabanjima koristio Gurevič. Uzimajući u obzir takva shvaćanja, nije teško zamisliti kako su tek površno kristijanizirani moćnici mlade hrvatske Kneževine svoje nadarbine Bogu i njegovim svecima, u obliku gradnje, obnove ili opremanja crkve, mogli tumačiti i kao uspostavljanje posebnoga odnosa s njima, odnosa u kojemu su "nebeski stanovnici" dovedeni u ulogu dužnika i onoga tko na dar mora uzvratiti uzdarjem ukoliko ne želi biti uvučen u orbitu darovatelja¹⁰³. Pisani trag nadarbine u tome je slučaju učvršćivao memoriju i darovatelju osiguravao osjećaj svojevrstnoga približavanja, pa i "pripitomljavanja" nadnaravnih sila. Takva su shvaćanja vrlo brzo našla put i uvukla se i u mentalni sklop zatečenoga kršćanskoga pučanstva gradova na istočnoj obali Jadrana, kako to jasno zasnjeđuje natpis zadarskoga prokonzula Grgura. Natpis, koji inače potječe iz prve polovine 11. stoljeća, otkriva ovaj "barbarski" utjecaj izričajem kojim Grgur od Boga traži "da mi uzvратиш za malo (u ovome slučaju podizanje ciborija - op. M. A.) mnogim

¹⁰⁰ M. MAUSS, *The Gift. The form and reason for exchange in archaic societies* (izv. *Essai sur le don*). London - New York, 2002. Maussove raščlambe na nov način osnažuje P. BOURDIEU, *The Logic ...*, str. 98 i d., koji pri tomu ipak zabacuje ideju o gotovome mentalnom konstruktu "dar-uzdarje", kako ga je zamislio Mauss. On, naime, vrlo uvjerljivo pokazuje da se radi o sklopu mentalnih predispozicija ("darivanje" i "uzvratanje dara") preko kojih se, kroz različite transakcije u okvirima društvene komunikacije, ostvaruju strategije dominacije.

¹⁰¹ A. GUREVIČ, *Le origini ...*, str. 66 i d. Vidi također i ISTI, *Wealth and gift-bestowal in Scandinavia*, u: ISTI, *Historical Anthropology of the Middle Ages*. Chicago, 1992.

¹⁰² Popis samostanskih posjeda ("montanej") sv. Ivana, koji najvjerojatnije potječe s kraja 11. ili sa samoga početka 12. stoljeća, uklopljen je u zbornik isprava o posjedovnim pravima samostana ss. Kuzme i Damjana (pravni sljednik biogradske opatije), nastao u 14. stoljeću, poznat u historiografiji kao *Policorion*. Tiskao ga je Š. LJUBIĆ, *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur, Starine JAZU, XXIII/1907*. Pripovijest o kraljevu posjetu sokolaru Apricu str. 160, nr. 17.

¹⁰³ A. GUREVIČ, *Wealth ...*, 180 i d., opetovano upozorava da je koncept darivanja bio povezan s "različitim fenomenima magijske, vjerske i etičke naravi" i pod njihovim "snažnim utjecajem".

darov'ma"¹⁰⁴. Ne treba, čini se, boljega dokaza da je akulturacija, koja je uslijedila nakon naseljavanja nove ratničke elite, na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije, bila zapravo dvosmjerni proces. Novodoseljeno i zatečeno pučanstvo (sačuvana vrela to zasvjedočuju za društvene elite, ali nije teško zaključiti da su se slični procesi odvijali i na drugim društvenim razinama) relativno su brzo, uz kontakte različite naravi, stvarali jedinstveni kulturni obrazac.

U društvenome je, pak, smislu ono što je ovdje označeno kao "pripitomljavanje nadnaravnih sila" svakako donosilo ugled i osnaživalo autoritet, potkrepljujući i učvršćujući shvaćanje po kojemu su "gospodari", sposobni za takve pothvate, imali pravo upravljati i životima svojih *serva*. Promatrani iz takva misaonoga konteksta, kao dio presudno važnih strategija za uspostavu i reproduciranje cijeloga društvenoga sustava, natpisi na oltarnim ogradama, s učestalim datiranjem po vladavini pojedinačnoga "gospodara zemlje" i spominjanjem svetaca, dobivaju svoj puni smisao. Smješteni na granici koja je dijelila prostor "svetoga" (*presbiterium*) od zajednice laika, natpisi su zacijelo imali i značenje simboličnoga ocrtavanja posebnoga društvenoga kruga u kojemu su se miješali ovostrano i onostrano - Bog, njegovi sveci i "zemaljski gospodar" - kojemu je i darovatelj pripadao, odnosno u koji je ulazio samim činom ostvarene nadarbine. S ovakvom interpretacijom postaje, čini se, razumljiviji i slijed intervencija na crkvi Sv. Marte. Obilje, naime, ostataka crkvenoga namještaja u tome objektu daje za pravo zaključiti kako je prije oltarne ograde s votivnim natpisom novoga vlasnika iz druge polovine 9. stoljeća u crkvi već bila instalirana jedna ograda koja, po svojim značajkama odaje postanak u prvoj polovini 9. stoljeća¹⁰⁵. No, novi je vlasnik očito, sam ili sukladno tumačenju dobivenom iz "elite teoretičara", smatrao kako svoju poziciju, utemeljenu na odnosu s "gospodarom zemlje", mora potvrditi činom darivanja Bogu i sv. Marti. Taj, pak, čin izveden u formi postavljanja nove unutarnje opreme i dekoracije sakralnoga objekta smatrao se integralnim dijelom građevinskoga postupka¹⁰⁶, pa je iz toga izveden i status darovatelja i njegovih potomaka, status koji spomenici iz 12. stoljeća opisuju pojmom "utemeljitelji" (*fundatores*), zasvjedočen i natpisom na oltarnoj ogradi.

Dakako, cijela ovako izvedena rekonstrukcija počiva na brojnim radnim hipotezama te joj se stoga ne može pripisati bilo što drugo do visoki stupanj vjerojatnosti. Bez obzira na to vrijedi svakako upozoriti kako vrela upućuju na mogućnost da se, iako hipotetična, ova rekonstrukcija ipak dovede do točke u kojoj je moguće naslutiti i podrijetlo prvoga bijačkog podžupana, odnosno podrijetlo cijele rodbinske zajednice njegovih nasljednika.

¹⁰⁴ Za Grgurov natpis vidi Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko ...*, str. 147-148, odakle je i preuzet prijevod izvornoga izričaja koji glasi: *ut michi conferas pro parvis magna munera*. I Rapanić (usp. također ISTI, *Donare et dicare ...*) u ovome izričaju vidi bar "djelićak" utjecaja "barbarskih poimanja darivanja" (str. 147), no ipak sliku postavlja bitno drugačije, stavljajući težište na element kasnoantičkoga naslijeđa.

¹⁰⁵ Vidi ovdje bilj. 85.

¹⁰⁶ Usp. Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko ...*, str. 160-161.

Putokaz u tome smjeru pružaju dokumenti s kraja 12. i iz sredine 13. stoljeća, iz kojih jasno proizlazi da su omiški Kačići posjedovali, odnosno polagali prava na zemlje na širem prostoru Bijaća. Najstariji spomen posjeda Kačića u ovome kraju nalazi se u popisu posjeda ženskoga benediktinskog samostana Sv. Nikole iz Trogira, sastavljenom 1194. godine. Između ostalih, tu se spominje i zemlja koja pripada samostanu "na mjestu koje se zove Bijaćić", gdje su zemlje Vučine, unuka (nećaka) Numulovog". U dokumentu su, inače, svi samostanski posjedi bili opisani na takav način da su navedeni i vlasnici susjednih zemljišta, pa se među susjedima /vlasnicima naznačene zemlje na Bijaćiću navodi i posjed ("zemlje") Trebimira Kačića¹⁰⁷. Sljedeći dokument koji izravno govori o posjedima Kačića jest trogirski bilježnički isprava od 17. lipnja 1233. godine, kojom je registrirana činjenica da je Nikola Kačić bio vlasnikom zemlje u Resniku na kojoj je počeo nasadivati vinograd¹⁰⁸. Konačno, nešto kasnija presuda kralja Bele IV., spomenuta u dokumentu što ga je izdao inače поближе nepoznati župan Nikola, sin Dobrotehov, 21. ožujka 1256. godine, jasno pokazuje da su omiški Kačići u davni držali "neke posjede u Bijaćima", području koje je u to doba već predstavljalo dio trogirskoga gradskog kotara (u dokumentu se govori o "nekim posjedima smještenim u Bijaćima na trogirskom teritoriju" - *quibusdam possessionibus sitis in Biachio in territorio Traguriensi*)¹⁰⁹. Presuda je, naime, nastala kao rezultat spora što ga je pred kraljem i njegovim banom pokrenuo omiški knez Ozor Kačić, u svoje i u ime srodnika "od roda Kačića" (*Osor comes Almissii nomine suo et nomine suorum propinquorum de cognatione Cazichii*). Kačići su spor pokrenuli protiv trogirske općine tvrdeći da su im te zemlje pripadale "nasljednim pravom" (*iure hereditario*), a da ih trogirski općina drži protupravno. Tijekom spora, a to se čini zapravo najvažnijim, s obzirom na probleme koji se ovdje raspravljaju, predstavnici trogirske općine nisu negirali navod o "nasljednome pravu" na sporne posjede, ali su tvrdili i dokazali da općina već preko 60 godina posjeduje sporne zemlje, pa su Ozor i njegovi rođaci izgubili pokrenuti spor po načelu preskripcije (zastare).

Spor Kačića i trogirske općine ušao je u historiografiju nakon što je njegov sadržaj ukratko prepričao Ivan Lucić, preciznije ubirajući gdje su se nalazile sporne zemlje¹¹⁰, no iz toga se nisu pokušali izvući nikakvi zaključci. Iz sklopa, pak, problema koje otvaraju prijepor Kačića i trogirske općine, odnosno podaci koji govore o posjedima pripadnika rodbinske zajednice Kačića na Bijaćima, za razmatranja u ovoj prigodi čine se presudno važnima dva pitanja: otkud Kačićima zemlja na Bijaćima, odnosno ima li

¹⁰⁷ Popis posjeda samostana sv. Nikole sačuvan je u prijepisu Ivana Lucića Luciusa - Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 17-23. Citirani stavak u izvornome obliku glasi: *ubi dicitur Biacez ubi sunt terrae Vulcinae nepotis Numuli ... ad terras Trebemiri Cacichi*. Za toponim Bijaćić' vidi V. OMAŠIĆ, *Povijest ...*, str. 88.

¹⁰⁸ *Diplomatički zbornik* III/1905, str. 381.

¹⁰⁹ Dokument je tiskan ovdje kao Prilog V.

¹¹⁰ I. LUCIĆ, *Povijest ...*, str. 216, koji pretpostavlja da se taj zahtjev odnosio na "zemlje ... Knežine i da su to one što su ih prije posjedovali Kačići". Lucićeve navode ponavlja V. OMAŠIĆ, *Povijest ...*, str. 88, osnažujući njegove argumente, ali iz toga ne izvlači nikakve zaključke.

posjed na Bijaćima ikakve veze s dolaskom te rodbinske zajednice u Omiš? Tako formulirana pitanja nalaze relativno jednostavne odgovore uzmu li se u obzir činjenice koje govore o životu i djelovanju "tepcije Ljubimira", jedne od rijetkih osoba iz druge polovice 11. stoljeća koju spominje nekoliko različitih vrela. Ljubimir je, naime, zabilježen na jednome velikom natpisu, za koji se i danas ne zna posve pouzdano gdje je prvotno bio postavljen, naveden je i kao svjedok u ispravi kralja Stjepana II. iz 1089. godine, a o istoj osobi govori i unesak u montanej ("kartular") samostana Sv. Petra u Selu¹¹¹. Iz toga je materijala moguće rekonstruirati okvirni životopis - Ljubimir je potjecao iz roda koji je već odavna imao posjede u Podmorju, na prostoru između Trogira i Ostroga¹¹²; posjedi i ugled rodovske zajednice kvalificirali su ga za ulazak u uski krug vladajuće elite unutar kojega je, ne zna se na koji način i u koje vrijeme, no najvjerojatnije za vladavine kralja Zvonimira, počeo uspon na društvenoj ljestvici, uspon koji ga je u vrijeme vlasti kralja Stjepana II. doveo do položaja tepčije, kraljevskoga dužnosnika koji je skrbio za vođenje "zemljišnih knjiga", ma kakve one u to doba bile¹¹³. Društveni je uspjeh okrunio podizanjem crkve Sv. Nikole na rodovskome posjedu, u blizini Ostroga, kojom je prigodom izraden i već spominjani natpis. Najvjerojatnije s položaja tepčije i zbog zasluga stečenih za vladavine Stjepana II. dobio je Omiš¹¹⁴, koji će ostati pod vlašću njegovih nasljednika

¹¹¹ Za natpis vidi V. DELONGA, *Latinski ...*, str. 92-93, te V. OMAŠIĆ, *Povijest ...*, str. 80-83, i ponovljeno u ISTI, *Kaštela od prapovijesti do XX stoljeća*, Kaštela 2001, 102-104, gdje se vrlo uvjerljivo dokazuje kako je natpis izvorno bio postavljen na crkvi Sv. Nikole. Isprava kralja Stjepana II. objavljena je u *Diplomatički zbornik I*, str. 188-189, i u njoj se među svjedocima navodi ime *[L]ubimiri [t]epci* (189). U montaneju ("kartularu") samostana sv. Petra Ljubimirovo se ime pojavljuje u sklopu pripovijedanja o načinu na koji je utemeljitelj samostana, Petar Crni, došao do posjeda u Majčinu, u Tugarima. Posjed je bio predmetom dugotrajnoga prijepora, pa su suparnici Petra Crnoga, Tugarani, iskoristili prigodu "u ono vrijeme kada su došli u naš kraj kralj Slavac, ban Petar te Saruba, zbog spora kojega je Slavac imao s Ljubomirom" (*attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus, nec non Sarubba causa discordië quë erat inter Slauzo et Lubomiro*), kako bi Petra pozvali pred kraljevski sud (V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski ...*, str. 215). O kralju Slavcu raspravlja se u historiografiji već preko jednog stoljeća (za pregled literature i prihvatljivo datiranje teksta vidi S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji 3*. Zagreb, 1975, str. 13 i d., te BEUC, *Povijest ...*, str. 61-70), no za novu interpretaciju ovih zbivanja usp. M. ANČIĆ, *Od kralja ...*, str. 58-60.

¹¹² U natpisu s crkve Sv. Nikole (vidi prethodnu bilješku) spominju se još i sv. Petar te sv. Juraj. I dok se sv. Petar kao titular nedvojbeno povezuje uz istoimeni samostan, o čemu će još biti govora, sv. Juraj iz natpisa najvjerojatnije treba vezati uz crkvu posvećenu istome svecu, a koja se obilježavala iskazima "od Podmorja", odnosno "u Orišac" ili "od Ostrožina" (o njoj vidi V. OMAŠIĆ, *Topografija ...*, str. 134, odnosno ISTI, *Povijest ...*, str. 80). Sukcesivno podizanje crkava Sv. Juraja "od Podmorja" (kraj 10. ili početak 11. stoljeća), Sv. Nikole "od Ostroga" (sami kraj 11. stoljeća) i konačno Sv. Marije "od Špiljana" (kraj 12. stoljeća), jasan je pokazatelj širenja tla privrednoga kulturi i nastanka novih naselja na onome području uz koji se vezuju i posjedi *parentelle* Strumbrada, i to onoga ogranka koji je za svoje sjedište izabrao upravo naseobinu na Ostrogu (vidi Kartu 1).

¹¹³ O tomu što je podrazumijevala titula tepčije u hrvatskoj je historiografiji dosta napisano, no, osim rijetkih izuzetaka, uglavnom je previđano najuvjerljivije rješenje koje je svojedobno ponudio srpski povjesničar M. BLAGOJEVIĆ, Tepčije u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj, *Istorijski glasnik*, 1-2/1976. U duhu Blagojevićevih zaključaka prema kojima je "tepcija" igrao važnu ulogu u određivanju granica posjeda, ovdje je i uporabljen pojam "zemljišne knjige" u posve prenesenom značenju.

¹¹⁴ Za ovakvo datiranje govori činjenica da je prijepor (*discordia*) između Ljubimira i Slavca izbio nakon smrti kralja Stjepana II. Obzirom na činjenicu da su Slavac i njegovi srodnici, Jakov i Rusin, posjedovali zemlje u poljičkomu primorju (V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski ...*, str. 223), to se i prijepor gotovo sigurno odnosio na granice i vjerojatno nije ni tada bio riješen, jer će omiški Kačići tijekom 12. i 13. stoljeća polagati pravo na zemlje između Cetine i Splita (usp. pregled vrela u S. ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102*, Zagreb, 1980, str. 175), no to je već posve drugi problem.

sve do sredine 13. stoljeća. U nemirnim vremenima poslije smrti Zvonimira i kratke vladavine Stjepana II, u vrijeme kada je kraljevsku titulu pokušao osigurati Slavac, Ljubimir se našao u prijeporu s njim, prijeporu koji je rješavan upravo u Omišu, negdje u razdoblju između 1091. i 1095. godine, i to je ujedno posljednja činjenica koju o njemu donose poznata vrela.

Kako je već rečeno, sve navedeno potječe iz odavno poznatih vrela, no u historiografiji nije bilo pokušaja da se činjenice predočene u njima dovedu u međusobnu vezu na ovaj način. Ta vrela, doduše, ne potvrđuju izravno Stjepanovo darivanje Omiša tepčiji Ljubimiru, kao što uostalom ni natpis s crkve Sv. Nikole ne govori izravno o tomu da je sakralni objekt podignut na posjedu toga istog Ljubimira. Bilo bi, međutim, iluzorno očekivati takva kontekstualna objašnjenja u dokumentaciji koja nije ni nastajala s ciljem detaljnog objašnjavanja pojedinih zbivanja. Tako, primjerice, natpis s crkve Sv. Nikole registrira činjenicu da je crkvu dao podići tepčija Ljubimir, pri čemu se podrazumijevalo da je to uradio upravo na svome, odnosno posjedu svoje rodbinske zajednice. Natpis čak ne objašnjava zašto se tu pojavljuju titulari sakralnih objekata iz neposredne blizine - samostana Sv. Petra od Klobučca (Bojišća) i crkve Sv. Jurja, no očigledno je da među tim objektima u trenutku postavljanja natpisa ipak postoji stanovita veza i to takva, koja je suvremenima i potencijalnim čitateljima u tada predvidljivoj budućnosti morala biti jasna. Što se, pak, montaneja Sv. Petra tiče, njegovi autori, utemeljitelj samostana, Petar Crni, njegov nećak opat Grgur i splitski svećenik Dabro, nisu imali ambicije potomstvu, a pogotovu ne "povjesničarima", ostaviti pouzdane informacije o tomu što se događalo u Hrvatskom Kraljevstvu u doba kada je samostan podignut i uređen. Njihova je ambicija, prije svega ostaloga, bila usmjerena na prenošenje pouzdane informacije o posjedovnim pravima samostana, a forma u kojoj je to učinjeno bila je u to doba rašireni obrazac spisa poznat u europskoj historiografiji kao *gesta abbatum*¹¹⁵. U takvu kontekstu bilo bi iluzorno očekivati informacije, primjerice, o tomu kako je Slavac došao do kraljevske titule, što je bio predmet njegova prijepora s Ljubimirom, ili kako je Ljubimir došao do posjeda oko kojega je izbio prijepor sa Slavcem.

Rezultat svega toga jest činjenica da je današnji povjesničar prisiljen iz razasutih podataka u rijetkim sačuvanim pisanim vrelima stvarati narativne konstrukte. Iz svega, pak, ovdje predočenog moguće je u vezi s crkvom Sv. Marte konstruirati upravo takav jedan narativ, pripovijest u grubom orisu, koji polazi od toga da je u drugoj polovini 9. stoljeća hrvatski vladar, konsolidirajući svoju vlast manipulacijom rodovskom aristokracijom¹¹⁶, namjestio jednoga pripadnika rodovske zajednice (*parentella, natio, gens*)

¹¹⁵ M. MATIJEVIĆ SOKOL, Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije, u: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*. Zagreb, 2003, str. 15-16, s pravom upozorava na sličnost sa suvremenim spisima tipa *gesta abbatum*.

¹¹⁶ Takav postupak označuje kao jedan od presudnih kriterija za organizaciju države M. GOJDA, *The Ancient Slavs. Settlement and Society*, Edinburgh, 1990, 56-57.

Kačića¹¹⁷ na položaj upravitelja velikoga dijela vladarskog posjeda u Kliškoj županiji, položaj koji će ubuduće biti označen pojmom "podžupan". Uz taj je položaj novi "podžupan" dobio i znatan zemljišni posjed, na prostoru između Trogira i Ostroga, doduše ne kao kompaktan teritorij, a koji je uključivao i već obnovljenu ranokršćansku baziliku, sada posvećenu Sv. Marti. Kako bi obilježio i potvrdio svoj novi položaj, koji ga je pretvorio u "gospodara" lokalne zajednice, obdarenik je obnovio interijer crkvenoga objekta te u tome sklopu dao uklesati i svoje ime na novopodignutoj oltarnoj ogradi crkve. Time je u očima suvremenika stekao status *fundatora*, pa otuda najvjerojatnije dolazi i naziv rodbinske zajednice (*parentella*) njegovih nasljednika - Strumbrade. Posjed koji su uživali njegovi nasljednici vremenom se transformirao, povećavao se broj podložnika i širio fond obradene zemlje te su nastajala i nova naselja, za koja su "gospodari" također podizali i nove sakralne objekte, uz koje se tada vezuju nekropole, kao novi oblik "memorije" u prostoru¹¹⁸. Naraslu moć rodbinske zajednice ponajbolje ilustrira činjenica da su njezini pripadnici u 11. stoljeću, ako ne i prije toga doba, sebi mogli priuštiti podizanje maloga samostana, posvećenog sv. Petru, u blizini lokaliteta znakovita imena - Bojišće¹¹⁹. Ta se rodbinska

¹¹⁷ Najstarije podatke koji govore o Kačićima i njihovim posjedima, od zadarskoga zaleda do Omiša, sabrali su V. KLAJČ, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, *Rad JAZU* 130/1897, str. 19-34, te ANTOLJAK, *Pacta* ..., str. 175-176. Iako taj problem ovdje nije moguće opširnije tretirati, ipak vrijedi upozoriti kako se rodovska ("plemenska") imena, poput onoga Kačića, ne pojavljuju u vrelima prije 12. stoljeća. Iz toga je, dakako, moguće izvlačiti vrlo raznolike, pa i oprečne zaključke - primjerice, od toga da nisu postojala, do toga da nisu postojale društvene okolnosti koje su zahtijevale njihovo unošenje u suvremene dokumente. Iz cijeloga pristupa problemima pokrenutim u ovome tekstu jasno proizlazi da bih se radije odlučio za ovu drugu mogućnost, naime, onu po kojoj su takve oznake bile u uporabi još od vremena doseljenja Hrvata i drugih skupina slavenskih ratnika na kraju 8. i početkom 9. stoljeća, no da društvene okolnosti nisu implicirale njihovu uporabu u pisanim dokumentima. U sklopu takva objašnjenja promjenu bi društvenih okolnosti donijela situacija nastala nakon krunidbe kralja Kolomana 1102. godine, odnosno sporazuma s predstavnicima dvanaest rodovskih zajednica koji je prethodio toj krunidbi (usp. N. JAKŠIĆ, Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji, *Povijesni prilozi* 17/1998, te M. ANČIĆ, Od kralja ..., str. 70-79). Od toga vremena, naime, pripadanje jednoj od tih rodovskih zajednica znači i povlašten društveni položaj, pa bi se time i objasnilo zašto od ovoga vremena oznaka pripadanja jednoj od dvanaest rodovskih zajednica dobiva realnu važnost i počinje se unositi u suvremene dokumente.

¹¹⁸ Važnost nekropola nastalih uz novoizgrađene, ali i stare sakralne objekte, ponajbolje ilustrira postupak Splitskana nakon osvajanja Ostroga, kako je opisan kod kroničara Tome arcidakona. Naime, Toma pripovijeda: "Srušili su im do temelja crkvu, premda su se oni hvalili da su njezini osnivači (*fundatores* - op. M.A.). Otkrili su grobove, iskopali kosti njihovih predaka i razbacali ih po poljima, da ne bi nikada više zahtijevali svoje pravo na to isto naselje" (citirano prema prijevodu O. Perić u: TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*. Split, 2003, str. 167). Po shvaćanju suvremenika, dakle, sastavni je dio pokušaja zatiranja memorije starih posjednika bilo razaranje crkve i raskopavanje grobova, objekata koji su fizički dokazivali realnost društvenih odnosa.

¹¹⁹ O samostanu sv. Petra od Klobučca, s pregledom ranije literature, usp. V. OMAŠIĆ, *Povijest* ..., str. 95-105. Omašićeva razglabanja valja ispraviti u dvije važne stvari. Naime, kako se pokazalo u ovdje predočenoj raspravi, isprava Gejze II. iz 1151. godine nije krivotvorina (stav N. Klaić koji prihvaća Omašić - *nav. dj.*, str. 100), pa je i podatak iz nje o samostanu sv. Petra u tome smislu neupitan. No, s obzirom da se u Gejzinoj ispravi samo ponavlja ono što je utvrđeno u sedamdesetak godina starijoj Zvonimirovoj ispravi, proizlazi da je samostan Sv. Petra postojao i u doba Zvonimirove vladavine, što na stanoviti način potvrđuje i natpis tepčije Ljubimira. S time u svezi stoji i autorov prijevod pojma *fundatores* koji se pojavljuje u samostanskome montaneju iz 1189. godine, koji Omašić prevodi kao "osnivači" i smatra da su u trenutku sastavljanja dokumenta oni "bili još u životu" (*nav. dj.* 101). Ovdje su međutim *fundatores* isto što i *antiqui et veri fundatores* iz isprave o obnovi Sv. Marte (vidi ovdje bilj. 77), što znači daleki nasljednici stvarnih utemeljitelja. Način, pak, na koji su oni označeni u montaneju iz 1189. godine, naime "kako Slaveni, tako i Latini" (*babito consilio omnium fundatorum eius monasterii tam Sclauorum quam Latinorum* - *Diplomatički zbornik* II, str. 240 - naglasio M. A.), upućuje na to što se dogodilo s rodbinskom

zajednica, vjerojatno zbog rasta broja pripadnika ali i zbog društvenih promjena, po svemu sudeći podijelila negdje u 11. stoljeću, pa su tako nastala dva ogranka - jedan je ostao vezan uz Bijaće i Sv. Martu, a drugi je od sada bio vezan uz Ostrog i crkve Sv. Jurja i Sv. Nikole, dok je samostan Sv. Petra najvjerojatnije ostao i dalje zajedničko vlasništvo. Potkraj 11. stoljeća pripadnik ostroškoga ogranka, Ljubimir, služeći na vladarevu dvoru ishodio je od kralja Stjepana II. darivanje Omiša, gdje su se njegovi nasljednici kao relativno samostalni "gospodari" održavali skoro dva stoljeća. No, uz Omiš, ti su nasljednici neko vrijeme, barem do sredine 12. stoljeća, održavali i svoj posjed u Podmorju, da bi ga zapustili vjerojatno u doba kada je nad ovim krajevima vladao bizantski car Emanuel Komnen, 60-ih i 70-ih godina 12. stoljeća. U međuvremenu je počelo i naseljavanje pripadnika rodbinske zajednice u obližnjim gradovima, Splitu i Trogiru, što će u konačnici, negdje do početka 13. stoljeća, voditi gotovo potpunom raseljavanju sa starih posjeda. Kao pripadnika posljednje generacije iz koje se regrutirao pravi, "kraljevski podžupan", vrela bilježe Ivanicu Strumbradu, aktivnoga 80-ih i 90-ih godina 12. stoljeća. U to vrijeme pada i obnova crkve Sv. Marte, no na popisu njezinih obnovitelja već je nemoguće raspoznati tko od pripadnika rodbinske zajednice još uvijek obitava na starim rodovskim posjedima a tko je već preselio u Trogir. Nakon obnove, a u sklopu već započetih prijevora sa Splitom oko granica gradskih područja, budućih gradskih kotara, promijenjen je i titular crkve pa je ona sada posvećena sv. Ivanu¹²⁰. Proces transformacije priveden je praktično kraju 1210. godine, kada je odlukom primorskoga bana Mateja područje Bijaća trajno inkorporirano u novonastali trogirski gradski kotar (vidi Prilog III). Takav je ishod bio omogućen upravo zahvaljujući migraciji vlasnika u gradsku sredinu, no pri tomu je postupak inkorporiranja morao dobiti i kraljevsku privolu, što nije uvijek išlo jednostavno i pravocrtno, pa bi to već trebao biti predmet rasprave u posve drugačijem kontekstu.

zajednicom. Oni njezini pripadnici koji su se tijekom vremena odlučili preseliti u obližnje gradove Trogir i Split postali su "Latini", a oni koji su ostali na starim rodovskim posjedima (uključujući svakako i Omiš) ostali su u očima suvremenika "Slaveni". Sve implikacije ovakve uporabe "etničkoga" nazivlja već na kraju 12. stoljeća vrijedilo bi svakako detaljno pretresti u nekoj drugoj prigodi. Ovdje, međutim, valja samo još upozoriti na znakoviti toponim Bojišće, kojim je najvjerojatnije označavano mjesto uređenih duela, sudbenih dvoboja (o tome vidi ukratko M. ANČIĆ, *Hrvatski sveti ...*).

¹²⁰ Čini se da je promjena imena bila dio novih strategija koje će se razviti u sukobu oko granica, poput tretmana pisanih dokumenata koji nisu potvrđivali nove ambicije, o čemu je ovdje bilo riječi. Valja, naime, voditi računa da su crkva Sv. Marte, kao i samostan Sv. Petra, odlukama crkvenoga sinoda iz 1185. godine, pripali dijezici splitskoga nadbiskupa (*Diplomatički zbornik* II. str. 193). No, u datumu montaneja obnovljene crkve iz 1197. godine ipak se navodi trogirski, a ne splitski nadbiskup, kao što uostalom u trogirskome primjerku sinodalnih akata nema onoga dijela teksta koji govori o pripadnosti Sv. Marte i Sv. Petra.

Multidimenzionalna raščlamba povijesnih vrela i arheološkoga materijala vezanih uz Bijaće i crkvu Sv. Marte, kakvu sam pokušao predočiti na prethodnim stranicama, dala je, čini se, zanimljivih rezultata, ako ništa drugo bar nudeći cijeli niz novih prijedloga interpretacije već poznatih vrela. Ta je raščlamba pokazala da se fenomeni ranosrednjovjekovnoga svijeta, od institucija nastajuće države, preko društvenih i gospodarskih odnosa do graditeljstva i pogrebnih običaja, ne mogu istraživati i promatrati izdvojeno. Ranosrednjovjekovni je svijet, naime, nastajao praksom ljudskoga djelovanja u mnoštvu međusobno povezanih društvenih dimenzija, pa ga je stoga neophodno i promatrati kao cjeloviti produkt različitih praksi. Sumirajući, pak, rezultate čini se važnim izdvojiti ono što se odnosi na spoznaje o uređenju vladarskoga posjeda na prostoru između Trogira i rijeke Jadra, gdje je u 9. stoljeću uspostavljen sustav odnosa koji je, čini se s pravom, franački misionar mogao opisati pojmom *curtis*. Riječ je o kompleksnom sustavu naseobinskih aglomeracija s relativno malim brojem pučanstva, koje su bile centrirane oko građevinskih ansambala, nastalih obnovom antičkih i kasnoantičkih objekata. Svako je takvo središte, čini se, tvorilo sakralni objekt, crkva, i stambeni i gospodarski prostori u kojima su rezidirali vladarevi zastupnici. Posjedom je kao cjelinom upravljao kliški župan, kojemu je to bila primarna i prvotna zadaća. Posao, pak, dnevne uprave i organizacije bio je, bar na nekim segmentima, kakav je onaj na području Bijaća, povjeren franačkim misionarima. Malobrojno je pučanstvo obrađivalo tek manji dio zemlje, a veliki je dio energije zacijelo odlazio na stočarske i sakupljačko-lovačke djelatnosti. U tome su skućenom svijetu moć i prestiž bili vezani uz vladara (*dux Croatorum*), a nastajući je sustav društvenih odnosa dominacije i podložništva bio i ideološki opravdan izgradnjom simboličkoga univerzuma u kojemu su posebnu ulogu igrali sakralni objekti kršćanskoga kulta.

Dinamika društvenih i gospodarskih odnosa unosila je, međutim, u taj sustav novine, a jedna je od, čini se, najvažnijih bila dogradnja upravnoga sustava u drugoj polovini 9. stoljeća, pri čemu su misionare na upravljačkim pozicijama počeli smjenjivati novi vladarevi dužnosnici - podžupani. Za svoj su posao bili nagrađeni zemljišnim posjedom, izdvojenim iz fonda vladareve zemlje, pa su u tome sklopu na njih, bar kako se može zaključiti temeljem bijačkoga primjera, bila prenesena i vlasnička prava na lokalni sakralni objekt. Budući da su svoj položaj dugovali vladarskoj odluci i milosti, u svome su ponašanju i djelovanju morali s jedne strane, prema podložnicima, reproducirati vladarske postupke, a s druge strane, prema vladaru, iskazivati znake štovanja i pune poslušnosti. Materijalni trag, raspoznatljiv danas putem arheoloških tragova, njihova instaliranja i legitimiranja u lokalnoj društvenoj zajednici predstavljaju graditeljske intervencije na sakralnom objektu, kao jednoj od središnjih točki simboličkoga univerzuma. Raširenost takve prakse na teritoriju Kneževine generirala je standardizaciju izvedbe raspoznatljivu danas kao stilske značajke.

I dok je razvoj tijekom 9. stoljeća još kako-tako dokumentiran arheološkim i pisanim vrelima, transformacije 10. i 11. stoljeća, razdoblja iz kojega potječe vrlo malo vrela, mogu se nazirati tek uvidom u stanje kako ga registrira situacija u 12. stoljeću. Ključni elementi na području koje je ovdje bilo predmet istraživanja predstavljaju dvije pojave - rast važnosti gradskih naselja (Split, Trogir) i njihova sve veća uloga u životu lokalne zajednice, te demografski rast, koji podrazumijeva cijeli niz promjena, od onih ekoloških (proces krčenja i privođenja zemlje kulturi, pojava novih naselja itd.), preko migracijskih gibanja (preseljenje u gradove) do onih u režimu ishrane, koje su potom bitno utjecale i na promjene u privrednoj strukturi. Nedostatak vrela onemogućuje praćenje procesa društvene stratifikacije, pa se taj proces naslućuje tek u svojim ishodima. U konkretnome slučaju ishod koji se mogao razabrati odnosi se na uspon jednoga ogranka podžupanskoga roda kroz službu na kraljevskome dvoru, čime je zaslužena nagrada u obliku (nasljedne) županske pozicije u Omišu. Ostatak podžupanske rodbinske zajednice u uvjetima kakvi vladaju tijekom 12. stoljeća (već raspoznatljiva dominacija obližnjega grada - Trogira) uspijevaao je kako-tako održati svoju dominantnu poziciju u situaciji pojave novih snaga, ali je konstantno gubio veliki dio potencijala odlivom dijela podmlatka u obližnje gradove. Kumulativni ishod tih gibanja pojava je gradske općine koja početkom 13. stoljeća postaje važan partner kraljevske vlasti i uspijeva konsolidirati sve tečevine zaokruživanjem i formalnim ustrojavanjem gradskoga kotara, čime će do kraja biti razoren sustav ustrojen u 9. stoljeću i opisan kompleksnim pojmom *curtis*.

PRILOZI

I.

15. srpnja 1078.

Regest isprave kralja Zvonimira kojom je splitskoj crkvi darivao posjede na području Bijaća i Ostroga.

(Privilegium) confectum sub anno domini MXXVIII(?) die XV julij in cuius tenore apparebat qualiter ipse (sc. "rex Zanimirus" - op. M.A.) possessiones seu villas Ostrochi et Biachi antedictas cum terris, uineis, pascuis, agris, nemoribus, pratis et cum omnibus pertinentijs et circumstantijs suis ecclesiae sancti Domnii sue cathedrali donauerat et contulerat iure perpetuo possidendas

(Regest unešen u presudu kralja Ludovika od 23. kolovoza 1358, sačuvanu u prijepisu Ivana Lucića Luciusa. Potonja u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. V, fol. 47-61)

II.

1151.

Kralj Gejza II. izdaje Trogiranima privilegij o slobodama i potvrđuje njihove posjede onako kako ih je potvrdio kralj Zvonimir.

Anno dominice incarnationis MCLI in anno regni mei 21 ego Geysa secundus rex secundi Bele regis filius scepra paterni regni scilicet Hungariae, Dalmatiae, Haruatiae, Rameque iure hereditario obtinens iuro super sanctam crucem vobis Tragurinis fidelibus meis ciuibus firmam pacem. Mihi et filiis meis et meis successoribus tributarii ne sitis. Episcopum uero aut comitem quem clerus aut populus elegerit confirmabo et lege antiquitus constituta uos uti permittam cum uestro iudice. Preter hoc quod introitus ciuitatis de extraneis mercatoribus duas partes rex habeat tertiam comes ipsius ciuitatis, decimam autem ipsius eiusdem loci episcopus. In ciuitate quoque uestra neminem Hungarorum aut alienigenarum habitare permittam nisi quem uoluntas uestra expetierit. Cum autem ad uos coronandus aut uobiscum regni negotia tractaturus aduenero nemini ciuium uis domorum suorum inferetur, nisi quem dilectio uestra susceperit. Mihi aut alicui nostrorum hominum nullum persoluatur debitum. Obsides a uobis nullo modo recipiam sed in nostra curia seruire uolentibus rogam inpendam et morandi siue discendendi ad suum uelle facultatem obtineat, nullamque uobis super hoc molestiam inferam. Insuper uobis talem libertatem concedo quod nullus homo cum sigillo uos audeat conuocare extra ciuitatem. Si aliquis per meum regnum uestrorum ciuium terra marique negotia exercuerit mihi nullum tributum persoluat. Preterea hoc etiam concedo uobis ut si forte dominium meum aliquem grauare uidebitur et alias ire uoluerit secure cum uxore et filiis et familia et omnibus suis possessionibus quocumque sibi placuerit in pace discedat. Possessiones etiam quas Suinimir rex Croatorum a sancti Petri monasterio concessit habendas usque ad portam ultra Smokuize inter montes et maria, uniuersas uestris antecessoribus uobis in perpetuum confirmamus. Hoc autem sacramentum a rege nobilissimo Geysa et a venerabili archiepiscopo Luca nec non etiam a fratre suo Appa duce, palatino comite factum est et a ceteris episcopis comitibusque Hungarie, scilicet Antimio Quinqueecclesiensi episcopo, Petro Vesprimensi, Stephano Moricene sedis, episcopo Geruasio Gueriensi, Mercurio Varadiensi, Vlcina Vltrasiluano episcopo, Heldrico curiali comite, Gabriele comite Zuoni Chiensi, Fulcone comite, Gregorio comite, Dionisio comite, Gurgu comite, Gatul comite, Matusa comite ceterorumque primatorum regni Hungarie sancitum et roboratum est. Huius carte notarius est Barnabus.

(Prijepis Ivana Lucića Luciusa, uz primjedbu: *reddet hec sumptum tempus antiquius circa M inspicie similes*, u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 4-6)

III.

1210.

Primorski ban Matej izdaje nalog o uvođenju Trogirana u posjed Bijaća, određujući za pristava u tome poslu župana Izaiju iz Kamnika.

Matheus diuina miseratione banus maritimus omnibus hominibus ad quoscunque presentes littere peruenerint. Vniuersitati notificantes ascribimus quod tempore nostro anni gubernante Tragurienses ante presentiam nostram de terra quadam que Biaci uocatur, que sub potestate Traguriensium ciuitatis spectabat. Predictam terram cum omnibus suis pertinentijs confirmatum et corroboratum cum priuilegio domini regis consensimus et nos sub eodem tenore scripto sigillis nostris impressum corroborationem in perpetuum muniuimus, prestaldum uero Isaiam comitem de Kemlich super predictum negotium assignauimus.

Datum per manus cancellarii nostri Laurentii capelani domini regis, anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi MCCX.

(Prijepis Ivana Lucića Luciusa, u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 28-29)

IV.

13. ožujka 1216.

Dobro, knez Opora, izdaje ispravu o uvođenju Trogirana u posjede koji po kraljevskoj odluci pripadaju gradskome kotaru, od stupa pod Ostrogom do sela Smokvice.

In nomine sancte et indiuidue trinitatis. Ego quidem Dobrus comes de Apparo ad petitionem venerabilis uiri Treguani Traguriensis episcopi a domino nostro et serenissimo Andrea dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Seruie, Galicie, Lodomerieque rege inclito datus prestaldus ciuibus Traguriensibus iuxta mandatum eiusdem domini regis trado et confirmo uobis omnes possessiones siue regalia siue quecunque alie sunt inter columnam que est sub Hostroch usque ad uillam de Smokice exceptis patrimoniis Spalatensium ciuium uel et aliorum iacentibus inter terminos memoratos. Trado autem uobis uestrisque heredibus in perpetuum ex parte domini nostri regis memorati dictas cum omnibus suis apendicibus possessiones secundum quod in renouato uobis per eundem regale priuilegium continetur. Et ut possessionum confirmatio propagata in posterum memorabile semper firmum et uerum suscipiat instrumentum presentem paginam testatam et manu publica roboratam proprii anuli proprie manus impresione signauit.

Hec autem acta sunt in presentia totius curie Traguriensis, presentibus supradicto eipscopo, Vrsone archidiacono, Paulo archipresbitro, Andrea primicero, Simone Grubese, Tollen, Dobrosio filio Drasizi, posuppo Milodrago de Hostice, Vlcina posuppo de Biacio, iudicibus Traguriensibus Kasariza et Casoto Petro Bufali, Petro de Cega, Drago Leonardi, Mirce de Lesca, Luca Teodosii, Luca de Uergine, Pelegrino Mratace, Dragenna et pluribus aliis clericis et laicis in id ipsum pariter congregatis. Data est autem et roborata dicta confirmatio anno dominice incarnationis MCCXVI, quarta indictione, tertio idus martii, domini nostri et gloriosissimi regis Andree tertii Bele regis regni anno XII.

Ego Johannes Traguriensis ciuitatis notarius ex precepto dicti comitis Dobri et eiusdem prestaldi domini regis presentem paginam scripsi et consueta signa munimine roborauit.

(Signum notarii)

(Prijepis Ivana Lucića Luciusa, u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 29-30)

V.

22. ožujka 1256.

Župan Nikola, sin pok. Dobroteha, izdaje ispravu o provedbi presude kralja Bele IV. u sporu Ozora Kačića i trogirске općine oko posjeda u Bijaću.

In Christi nomine. Amen. Incarnationis eius MCCLVI, indictione XV, mense martii, die X exeunte, regnante domino nostro Bela Dei gratia serenissimo rege Hungariae et temporibus domini Columbani venerabilis episcopi, Stephani tocius Schlauonie bani comitis, Marini Blasii, Valentini Kasarice et Valentini Petri iudicum Traguriensium hoc actum est. Nos quidem jupanus Nicolaus filius quondam Dobrotechii omnibus ad quos presentes peruenerint facimus fieri manifestum. Quod cum Osor comes Almissii nomine suo et nomine suorum propinquorum de cognatione Cazichii traxisse in causa comunitatem Traguriensem coram domino Bela excelentissimo rege Hungariae et domino Stephano illustri bano totius Sclauonie super quibusdam possessionibus sitis in Biachio in territorio Traguriensi, quas dicebat sibi et ad suam cognationem iure hereditario legitime pertinere asserens ipsas a Traguriensibus contra iustitiam detineri. Unde instanter petebat coram dicto domino Bela rege et eius bano supradicto predictas possessiones sibi et eius propinquis a Traguriensibus dimittere regia iustitia mediante. Ad que e contrario Tragurienses respondentes dicebant sepefatas possessiones de quibus agebatur in causa nec ad predictum Osor comitem neque ad ipsius cognationem aliqua ratione pertinere, asserentes dictam comunitatem Traguriensem a sexaginta annis et ultra fuisse in pacifica possessione de possessionibus memoratis. Auditis itaque dominus rex et banus prenominati rationibus et allegationibus utriusque partis per diffinitiuam sententiam decreuerunt ut duodecim Tragurienses iurent quod dictae possessiones non pertinent ad Ossor et eius cognationem sed ad suum comune ut superius est expressum. Et sic eidem Ossor comiti et eius omnibus propinquis ex dicta parentella descendentibus perpetuum silentium super huiusmodi possessionibus inponetur. Ad exgutionem (sic!) equidem huius regalis sententie et ad iuramentum prestandum idem dominus rex et banus nos dictum jupanum Nicolaum dederit (sic!) executorem siue prestaldum inter Tragurienses et Ossor comitem cum suis memoratos. Diem sabbati primum post mediam quadragesimam auctoritate domini regis et bani apud dictum sanctum Petrum terminum ad sacramentum prestandum partibus assignauimus, ubi ambe partes accedentes in statuto die dicti Tragurienses duodecim, quos idem Ossor cum suis uoluit nominare, prestiterit (sic!) sacramentum prout eis per dominum regem et banum super hoc fuerat iudicatum. Vnde auctoritate supradictorum dominorum prenominos Tragurienses et eorum comunitatem ab huiusmodi impetitionem perpetuo duximus absoluendos, Ossor comiti et suis propinquis super hoc silentium perpetuum decreuimus imponendum.

Actum in curia predictae ecclesiae sancti Petri, presentibus jupano Christophoro filio Martinusii, fratre Petro Hungaro, magistro Rogerio fisico et aliis pluribus. Ad maioris autem roboris firmitatem nostri anuli karactere presentes litteras fecimus comuniri.

Ego Silvester de Vrso examinador manum meam mitto.

Et ego Geruasius comunis Traguriensis iuratus notarius ut ab executore supradicto audiui scripsi et signo consueto signavi.

(Prijepis Ivana Lucića Luciusa, u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 104-106)

VI.

31. svibnja 1263.

Instrument kojim trogirski biskup Kolumban imenuje župana koji će ga zamjenjivati u svim sujetovnim poslovima za njegove odsutnosti.

1263. die iouis ultimo mensis may.

Nos frater Columbanus diuina miseratione episcopus Traguriensis manifestum facimus uniuersis per hoc presens instrumentum quod causa nostre absentie quam facere nos oportet nobilem uirum dominum Valentinum Petri ciuem Traguriensem loco nostri usque ad nostrum redditum nostrum jupantum relinquimus et ordinamus super omnibus nostris iuribus seu uillis nobis pertinentibus in tota Traguriensi diocesi. Dantes eidem et comittentes omnem uicem nostram et iurisdictionem quam in hiis habemus, cum personis in hiis constitutis ut possit questiones et causas ad eas spectantes audire, terminare et definire et possit etiam excutere, exigere et recipere fructus et redditus earundem et omnia facere quae neccessaria super hiis fuerint et quod possemus facere per nos ipsos. Uolumus itaque et mandamus ut omnes ipsum audiant eisue obediunt in omnibus tam quam nobis ratum habituris nos sepedictos quidquid ipse in hiis duxerit faciendum.

Actum in curia dicti domini episcopi, presentibus domino Geruasio primicerio sancti Laurentii, domino petro abbate sancti Johannis, Boghetino clerico et Bartolomeo clerico filio Nicole Kalende et Duymo examinatore.

(Prijepis Ivana Lucića Luciusa, u Arhiv HAZU, Lucius XX-12, sv. XI, fol. 115)

*From the Reign of Curtis to the
Town Borough
Summary*

The paper, based upon the preserved historic sources, both published and unpublished ones, presented here in the Appendices, and upon the so far published archaeological researches, discusses the conditions prevailing in the early Middle Ages at the locality of Bijaći. Thus, it analyses the sequence and importance of the works performed on the church of St. Martha/St. John.

The author starts with the assumption that the early-medieval world's phenomena, from the institutions of a state that is being constituted, through social and economic relations to civil engineering and sepulchral customs, cannot be researched and analysed separated from each other. The initial position of the discussion is the assumption that the early-medieval world was created by the human activities in a multitude of mutually linked social dimensions, wherefore, it is to be viewed as a complex product of various practices.

From the presented analyses results, there are separated those that relate to arranging of the reign of property in the area between Trogir and the river Jadro where, in the 9th century, there was established a system of relationships that a French missionary described, apparently correctly, by the word curtis. It is a complex system of living agglomerations of a relatively small population, grouped around building ensembles created by rebuilding of the Roman and late-Roman structures. Apparently, each such centre was made of a sacral structure, church, and residential and husbandry areas where the sovereign's representatives resided. The property as a whole was ruled by the viceroy (župan) of Klis, which was his primary task. The daily management and organisation, at least in some areas, such as in Bijaći, was entrusted to the Frank missionaries. The scarce population cultivated only a small part of the land, a large part of the energy being certainly dedicated to cattle breeding and food gathering activities. In this limited world, the power and the prestige were related to the ruler (dux Croatorum), and the growing system of social relations of dominance and subordinacy was justified also ideologically by creation of a symbolic universe where Christian sacral cult made a special role.

The dynamics of the social and economic relations, however, introduced novelties into the system, among more important ones, apparently, being building up of the administrative system in the second half of the 9th century, whereby the missionaries were gradually replaced in their administrative offices by new sovereign's officers - the sub-viceroys (podžupan). For their service, they were awarded with lands taken from the sovereign's properties, whereby, as it may be concluded from the case of Bijaći, the titles to the local sacral objects were transferred as well. Since they owed their office to the ruler's will and mercy, in their behaviour and acting before the inferiors, they had to reproduce the ruler's acts, and, at the other side, to the ruler they had to show signs of respect and complete subordinacy. The material traces, now visible in archaeological traces, of their establishing and presentation in the local community are the building interventions on the sacral object as one of the central points of the symbolic universe. The wide-spread-

ing of such practice in the Principality generated a standardisation of works, today known as style characteristics.

While the development that took place in the 9th century being acceptably documented in archaeological and written sources, the transformations made in the 10th and 11th centuries, the period that left very few sources, may be noted only by the insight into the 12th century situation. The key elements in the territory that is studied here are two phenomena - the growth of importance of urban settlements (Split, Trogir) and their expanding role in the life of the local community, and the demographic growth, which means numerous changes, from ecologic ones (the process of clearing and cultivation of the land, appearance of new settlements, etc.), through migrations (movement into towns) to the dietary ones. The lack of sources prevents following of the social stratification process up, wherefore this process is felt in its results only. In this particular case, the result that could have been noticed relates to the growth of a branch of the sub-vice-roy's family through their court services, which deserved the reward in the form of the (inheritable) vice-roy's office in Omiš. The rest of the sub-vice-roy's family, in the conditions prevailing in the 12th century (already visible dominance of the nearby town of Trogir), succeeded in preserving their dominant role at the moment of rising of new powers, but constantly lost a great deal of the potential by moving of a part of their juniors to the nearby towns. The cumulative outcome of these events is the appearance of the town community which, in the beginning of the 13th century, became an important partner of the royal power, succeeding to consolidate all the achievements by shaping and formal establishment of the town borough, that will definitely destroy the system established in the 9th century and described by the complex notion of a *curtis*.